

Ім'я користувача:
Полтавський інститут економіки і права Полтавськи...

ID перевірки:
1016158960

Дата перевірки:
22.03.2024 21:48:19 EET

Тип перевірки:
Doc vs Internet + Library

Дата звіту:
22.03.2024 21:50:21 EET

ID користувача:
100011301

Назва документа: Рудь Н

Кількість сторінок: 70 Кількість слів: 14779 Кількість символів: 118195 Розмір файлу: 262.03 KB ID файлу: 1015907456

14.3% Схожість

Найбільша схожість: 2.96% з Інтернет-джерелом (<https://docplayer.net/52487984-L-m-volnova-profilaktika-deviantnoyi-...>)

13.8% Джерела з Інтернету

488

Сторінка 72

1.87% Джерела з Бібліотеки

78

Сторінка 75

0% Цитат

Вилучення цитат вимкнене

Вилучення списку бібліографічних посилань вимкнене

0% Вилучень

Немає вилучених джерел

Модифікації

Виявлено модифікації тексту. Детальна інформація доступна в онлайн-звіті.

Замінені символи

3

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

1.1. Соціальне та психологічне консультування як складові

професійної діяльності в галузі соціальної роботи

1.2 Сутність та різновиди психологічного консультування у

соціальній роботі

Висновки до першого розділу

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ

ДЕВІАНТНИХ ПІДЛІТКІВ

2.1 Девіантна поведінка підлітків як соціальна проблема

2.2. Результати емпіричного дослідження

2.3. Рекомендації з організації соціальної роботи із підлітками з

девіантною поведінкою

Висновки до другого розділу

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Актуальність дослідження. Консультування клієнта є одним з видів допомоги в психосоціальній роботі. На практиці консультування проводить практично кожен фахівець соціальної сфери, працюючи з людьми, що знаходяться в кризовій ситуації, в умовах стресу. Надання допомоги клієнту в важкій життєвій ситуації включає інформування; навчання навичкам, що сприяють поліпшенню ситуації; допомогу в аналізі проблем, прояснення конфліктних зон та пошук шляхів вирішення проблемної ситуації.

Фокусування даної кваліфікаційної роботи на ролі і місці консультування в практичній соціальній роботі обумовлене, перш за все, очевидною нерозробленістю методичного інструментарію для (психо)соціальної роботи з різними соціально вразливими, незахищеними і девіантними категоріями населення. Зокрема, в наявних на сьогоднішній день наукових розробках навчально-методичних та довідкових посібниках з соціальної роботи основний акцент робиться на теорії, методології, законодавчій базі або інтеграційних технологіях соціальної роботи, в той час як опис базових практичних методів методик роботи з клієнтами фактично відсутній.

Консультування як процес є предметом дослідження різних галузей наук і сфер людської діяльності: психологічної – Г. Абрамова, С. Васьківська, С. Гледдинг, П. Горностаї, А. Єлизаров, Р. Кочюнас, О. Красилю О. Лютова-Робертс, В. Меновшиков Р. Мей, Р. Немов, В. Уоллес, А. Чернявська, та ін., соціально-педагогічної (Л. Завацька, А. Капська, Г. Раковська, В. Сорочинська, Т. Шишковець та ін), соціальної роботи – І. Грига, М Гуліна, В. Лютий, Т. Семигіна. Однак лишаються недостатньо вивченими питання психологічного консультування підлітків з девіантною поведінкою. Тому тема магістерської роботи становить науковий практичний інтерес.

Об'єкт дослідження – особливості психологічного консультування в соціальній роботі.

Предмет дослідження - організація психологічного консультування підлітків з девіантною поведінкою.

Мета дослідження полягає у комплексному дослідженні проблеми психологічного консультування у соціальній роботі та консультуванні підлітків з девіантною поведінкою.

Дана мета реалізується шляхом постановки наступних **завдань**:

1. розглянути соціальне та психологічне консультування як складові професійної діяльності в галузі соціальної роботи;
2. визначити сутність та різновиди психологічного консультування у соціальній роботі;
3. проаналізувати девіантну поведінку підлітків
4. провести емпіричне дослідження;
5. розкрити рекомендації з організації соціальної роботи із підлітками з девіантною поведінкою.

Гіпотеза дослідження базується на науковому припущенні, що успішної адаптації підлітка з девіантною поведінкою в соціальному середовищі сприятиме проведення психологічного консультування, яке має бути розроблене до конкретної проблеми.

Методи дослідження - загальнологічні методи і прийоми дослідження (метод аналізу літератури, системний і структурний підхід у вивченні психологічного консультування у соціальній роботі); методи емпіричного дослідження (було здійснено емпіричне дослідження з організації психологічного консультування девіантної поведінки підлітків); методи теоретичного пізнання (гіпотетико-дедуктивний); метод, сходження від абстрактного до конкретного і від конкретного до абстрактного, використовувалися методи порівняльного аналізу та узагальнення щодо теоретичного матеріалу з даної теми.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що наукові узагальнення доведені до рівня конкретних пропозицій, що робить їх придатними для застосування в практичній соціальній роботі.

Апробація результатів дослідження. Зміст та основні результати магістерського дослідження обговорювались автором на таких науково-практичних конференціях: 1) V Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю м. Полтава, Полтавський інститут економіки і права, 5-6 грудня 2023 року та 2) Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу: (м. Полтава, 17-18 травня 2023 р.).

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загального висновку, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1**ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО
КОНСУЛЬТУВАННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ****1.1. Соціальне та психологічне консультування як складові
професійної діяльності в галузі соціальної роботи**

Розвиток сучасного суспільства, що супроводжуються процесами прискорення темпів соціальної мобільності, зміни базових норм і цінностей, урбанізації, розширення ціннісно-нормативних кордонів людської поведінки, зростання рівня соціальної автономності особистості, ставлять перед особистістю цілий ряд матеріальних, психологічних, юридичних, медичних, соціально-психологічних, соціально-педагогічних проблем. Так, перед членами соціуму постає необхідність вибору способу вирішення задач з безлічі можливих варіантів. Деякі з них особа може успішно вирішити самостійно, або за допомогою близьких їй людей. Але в ряді випадків людині не вистачає знань, досвіду, сучасної інформації, підтримки. Тоді вона змушена вдатися до допомоги фахівця, скористатися технологією соціальної роботи – отримати соціальну консультацію.

Розглянемо який зміст вкладається фахівцями в поняття «консультування», яке може розглядатися і як стратегія, і як технологія, і як метод професійної допомоги.

Як зазначає Р. Нельсон-Джоунс, термін «консультування» застосовується в декількох випадках. Наприклад, консультування можна розглядати як особливий вид відносин допомоги, як якийсь репертуар можливих впливів, як психологічний процес [32]. В цілому ж, технологія соціального консультування як багатогранне явище і процес, в сучасній науці не має єдиного тлумачення. Певна невизначеність предмета соціального консультування відбивається в різноманітності визначень і включає в себе:

1) вид професійної допомоги людині в прийнятті оптимального рішення, збереження, підвищення якості її життя і технологія надання їй соціальної підтримки шляхом цілеспрямованого інформаційного впливу з приводу соціалізації, відновлення та оптимізації соціальних функцій, орієнтирів, вироблення соціальних норм спілкування [12];

2) відносно нова галузь соціальної практики, сфера діяльності, що виникла у відповідь на потреби людей, які не мають серйозних психологічних і клінічних порушень, але потребують інформаційної допомоги з проблем змін життя в сучасному соціумі, що шукають і які потребують соціальної допомоги [13];

3) кваліфіковану пораду, допомогу особам, які відчувають різні проблеми, з метою їх соціалізації, відновлення та оптимізації їх соціальних функцій, вироблення соціальних норм спілкування [20];

4) взаємодія між двома або кількома людьми, в ході якої консультант передає спеціальні знання і відповідну інформацію консультованій особі з метою допомогти їй в тій чи іншій справі, що дозволяє клієнту комплексно і об'єктивно оцінити проблеми, які стоять перед ним, глибше їх усвідомити і здійснити оптимальний вибір варіанту дії, поведінки [36];

5) сукупність способів, методик і методів професійного впливу кваліфікованою радою і допомогою на осіб, які відчувають різні соціальні проблеми, спрямованих на вирішення проблем, на відновлення, збереження або поліпшення їх соціального статусу, а також на попередження повторної появи подібних труднощів [43];

6) особлива форма надання соціальної допомоги шляхом цілеспрямованого впливу на людину або малу групу з метою їх соціалізації, відновлення та оптимізації їх соціальних функцій, орієнтирів, вироблення соціальних норм спілкування [32].

Виходячи з матеріалу, викладеного вище, стає очевидним той факт, що соціальне консультування можна визначити як вид професійної допомоги особам, які відчувають різні проблеми.

У науці є багато схожих визначень соціального консультування, і всі вони включають кілька основних постулатів:

1) консультування допомагає людині вибирати стратегію поведінки і діяти на власний розсуд;

2) консультування допомагає навчатися новій поведінки і способам мислення;

3) консультування сприяє розвитку особистості і відносин людини, корекції її соціального і психологічного статусу;

4) в консультуванні акцентується відповідальність клієнта, тобто визнається, що незалежний, відповідальний індивід або група здатний у відповідних обставинах приймати самостійні рішення, а консультант створює умови, які заохочують автономну і компетентну, усвідомлену поведінку клієнта (людини або групи);

5) серцевиною консультування є «консультативна взаємодія» між клієнтом і консультантом, заснована на більш-менш загальноприйнятих постулатах допомоги.

Отже, консультування сприяє розвитку особистості і відносин людини, допомагає навчатися новій поведінки і способам мислення, допомагає людині вибирати стратегію поведінки і діяти на власний розсуд.

Особливість технології консультування полягає в тому, що в результаті її проведення повинні бути мобілізовані внутрішні ресурси клієнта, він повинен взяти на себе відповідальність за прийняте рішення і його реалізацію. В техніці проведення консультації слід спиратися на принципи, виділені А.О. Осіповою і рядом інших психологів, а саме: доброзичливе і безоціночне ставлення до клієнта; орієнтація на норми і цінності клієнта; заборона давати клієнту поради; анонімність консультування; включеність клієнта в процес консультування; розмежування особистих і професійних відносин.

Основоположник клієнт-центрованої терапії, відомий американський психотерапевт К. Роджерс виділив три основних принципи цього напрямку:

а) кожна особистість має безумовну цінність і заслуговує на повагу як така;

б) кожна особистість може бути відповідальною за себе;

в) кожна особистість має право вибирати цінності і цілі, приймати самостійні рішення [19].

Тому цілком логічним стає припущення про те, що соціальне консультування є одним із напрямків професійної діяльності, в ході якого фахівець із соціальної роботи допомагає клієнту зрозуміти суть його важкої життєвої ситуації і пропонує різні варіанти її вирішення, та також призначене для людини (або її близьких), чия здатність справлятися з проблемами самостійно порушена через психологічні, соціальні або економічні чинники. Цільовою групою даної послуги є люди, які потребують допомоги для забезпечення їх благополуччя і здатності долати негаразди в повсякденному житті. Метою ж соціального консультування є формування або відновлення психосоціальної здатності людини брати відповідальність за своє життя.

У процесі соціального консультування вирішуються наступні завдання:

а) надання професійної допомоги у зв'язку із заявленою клієнтом проблемою;

б) інформування клієнта про невикористані їм можливості;

в) мобілізація прихованих ресурсів клієнта, що забезпечують самостійне рішення проблеми;

г) виявлення основних напрямків подальшого розвитку особистості.

За допомогою прямого консультування соціальний працівник допомагає клієнту осмислити свою ситуацію, прийняти рішення і знайти необхідні ресурси. Він інформує клієнта про його права та можливості в суспільстві, а також виступає в якості посередника або організовує отримання соціальних виплат, послуг і допомоги.

Сучасні зарубіжні дослідження психологічного консультування включають кілька основних напрямків. Це, перш за все, методологічний, в

рамках якого лідирують якісні дослідження і якісний підхід [59], що включає «евристичні дослідження, феноменологічний аналіз і вивчення «життєвого досвіду» суб'єктів консультування, консультативного дискурсу, здійснювані як в рамках «кейс-стаді», так і інших, вибіркового і статистичних методів.

До типових об'єктів дослідження в роботах Дж. МакЛеода і К. Мустакаса відносяться навички і техніки консультування, феномени взаємодії, а також аналіз проблем ефективності і результативності консультування. У порівняльному контексті вивчаються короткострокове, в тому числі обмежене за часом («time-limited therapy») і ургентне, а також довгострокове консультування, їх різні напрямки (школи). Критикуються претензії ургентних напрямків допомоги на існування універсальних, дієвих у всіх типах ситуацій, способів допомоги, а також проблеми незадоволеності клієнтів ефективною та успішною допомогою, які не надають клієнтам можливості свободи вибору, часу і простору переживання реалізації цієї свободи: перетворення психологічної допомоги в «полагодженні психологічних механізмів». Розглядаючи ці проблеми, дослідники, наприклад, Дж. Маккарті, виходять до розуміння багатшаровості психологічної допомоги як діалогу, зцілювальної ролі в ньому не стільки психотехнічних, скільки ціннісно-сміслових аспектів.

В рамках методичного підходу фокусом досліджень є проблема методів вивчення ефективності та успішності консультування. Найбільш широко поширений підхід до вивчення феноменів, процесів і ефектів, пов'язаний з вивченням консультативних бесід («conversation analysis»), а також консультативного дискурсу як діалогічного і переконуючого. Дослідження при цьому здійснюються як у формі «кейс-стаді», так і в ряді інших, в тому числі опитувальних форм [50].

У роботах Х. Данберрі, Дж. Девіса та інших дослідників відзначаються складності методичного аспекту дослідження консультування, існування відмінностей критеріїв і загальної ефективності в роботі фахівців різних шкіл і особистісних типів з клієнтами різних статево-вікових,

культурно -релігійних і соціально-статусних груп, з компетентними і некомпетентними в консультуванні клієнтами. Крім того, важливою проблемою залишається і класичне питання про відмінності критеріїв ефективності та успішності різних форм і видів консультування, психотерапії та супервізії [47].

Наступний підхід, соціокультурний, контекстно-орієнтований: в рамках цього підходу ставиться питання про соціально-політичну та соціально-економічну ефективність і значення консультування і психотерапії, їх користь і недоліки.

Нормативно -правовий підхід, крім чинників «любові» до клієнта як людини, виділяє проблеми усвідомлення і дотримання нормативно-правового та етичного аспектів консультування, включаючи питання укладення і дотримання контрактів, дотримання і порушення конфіденційності і т.д. [48]. Цей підхід, як відзначають Е. Тжелвейт, Б. Картрайт та інші, зовні парадоксальним чином перетинається з підходом, орієнтованим на осмислення ціннісно-сміслових аспектів консультування.

Далі розглянемо підхід орієнтований на аналіз процесів і результатів допомоги клієнтам, які потрапили в екстремальні ситуації, які пережили або переживають травмуючий досвід та/або перебувають в стані важкої «об'єктної» втрати. У психотерапії (гострого або хронічного) горя виділяються спеціальні класичні та сучасні техніки та креативні практики (наприклад, психотерапія творчістю, бібліотерапія, дебрифінг). Увага дослідників звернена до процесів смислової реконструкції досвіду втрат в діалозі клієнта і консультанта.

Особливо цікаво підкреслити «нове повернення » в психологічну допомогу психофізіологічних підходів: вони включаються в системи роботи з клієнтами і пацієнтами, дозволяючи за рахунок інтеграції фізіологічних і ПСИХОЛОГІЧНИХ механізмів зцілення, працювати з найскладнішими проблемами. «Сенсорні » та інші діалоги, звернені до фокусування людини на досвіді тілесних переживань та їх трансформації в психологічно

безпечному середовищі, – на думку дослідників, демонструють високу ефективність допомоги.

Резюмуючи, відзначимо, що практично всі зарубіжні дослідники, підкреслюють значущість критичного мислення, рефлексії в області консультування і психотерапії, спрямованих на демістифікацію консультування, його науково-філософське осмислення. Психологічне консультування визначається як «безпосередня робота з людьми, спрямована на рішення різного роду психологічних проблем, пов'язаних з труднощами в **МІЖСОБИСТІСНИХ** відносинах, де основним засобом впливу є певним чином побудована бесіда». Психологічне консультування орієнтоване насамперед на допомогу клієнту в реорганізації його міжособистісних відносин, а психокорекційний або психотерапевтичний вплив орієнтований в основному на рішення глибинних особистісних проблем людини, що лежать в основі більшості життєвих труднощів і конфліктів.

Цілі будь-якої консультативної допомоги повинні базуватися на потребах клієнта. У цьому контексті можна говорити про дві основні цілі:

- 1) підвищення ефективності управління клієнтом власним життям і
- 2) розвитку здатності клієнта вирішувати проблемні ситуації і розвивати наявні можливості.

У зв'язку з цим можна сказати, що кінцева мета консультування – навчити клієнтів надавати допомогу самим собі і таким чином навчити їх бути своїми власними консультантами [32]. Це узгоджується з одним із провідних методологічних принципів соціальної роботи – концепцією незалежного життя.

Як зазначає доктор психології Р. Кочюнас [19], питання визначення цілей консультування не є простим і тому, що залежить як від потреб клієнтів, які звертаються за допомогою, так і від теоретичної орієнтації самого консультанта. Однак можна виділити кілька універсальних цілей, які в більшій чи меншій мірі згадуються теоретиками різних шкіл:

1. Сприяти зміні поведінки, щоб клієнт міг жити продуктивніше,

відчувати задоволеність життям, незважаючи на деякі неминучі соціальні обмеження.

2. Розвивати навички подолання труднощів при зіткненні з новими життєвими обставинами і вимогами.

3. Забезпечити ефективне прийняття життєво важливих рішень. Існує безліч справ, яким можна навчитися під час консультування: самостійні вчинки, розподіл часу і енергії, оцінка наслідків ризику, дослідження поля цінностей, в якому відбувається прийняття рішень, оцінка властивостей своєї особистості, подолання емоційних стресів, розуміння впливу установок на прийняття рішень і т.п.

4. Розвивати уміння зав'язувати і підтримувати міжособистісні відносини. Спілкування з людьми займає значну частину життя і у багатьох викликає труднощі через низький рівень їх самоповаги або недостатні соціальні навички. Будь-то сімейні конфлікти дорослих або проблеми взаємовідносин дітей, слід покращувати якість життя клієнтів за допомогою навчання кращої побудови міжособистісних відносин.

Як вказується в спеціальній літературі, існує від 200 до 400 підходів до поняття консультування і моделей консультування і психотерапії. Деякі автори вважають, що з методологічної точки зору слід виділяти 3 базові підходи – психодинамічний, когнітивно-біхевіористський і гуманістичний, які найбільш фундаментально відрізняються один від одного за своїми поглядами на людину і природу її емоційних і поведінкових проблем.

Найбільш широке поширення в сучасній соціальній роботі отримала модель Дж. Ігена. Він припустив, що клієнт шукає допомоги консультанта в тих випадках, коли йому важко впоратися зі своїми життєвими проблемами, і першочергове завдання консультанта – допомогти клієнту знайти і реалізувати відповідні рішення цих проблем. Дж. Іген розглядає консультування як «менеджмент проблем», тобто управління проблемами (саме не «рішення», оскільки не всі проблеми можуть бути остаточно вирішені), і виділяє 9 стадій допомоги клієнту, з яких центральними є три

(рис. 1.1.).

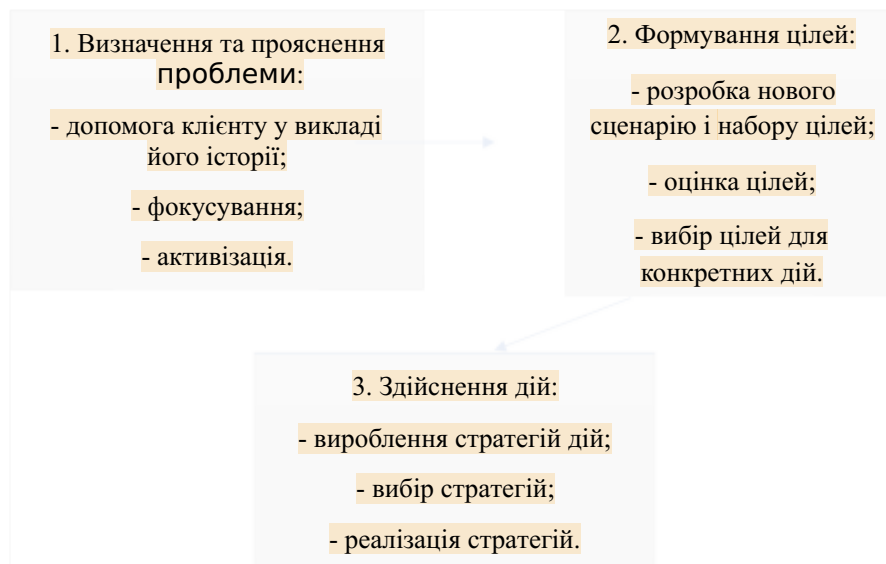

Рис. 1.1. Стадії допомоги клієнту.

Успішно проведена стадія 1 завершується встановленням довірливих відносин і ясною картиною «поточного сценарію», тобто проблемної ситуації. На стадії 2 в представленні клієнта формується «новий сценарій», зокрема, як повинна виглядати ситуація клієнта в «покращеному» варіанті. Стадія 3 пов'язана зі стратегіями досягнення цілей і орієнтована на розвиток і реалізацію дій, необхідних для переходу від «поточного сценарію» до «бажаного».

Кандидат педагогічних наук О.Б. Скрябіна в процесі соціального консультування виділяє підготовчий, основний і заключний етапи.

Підготовчий етап консультування. Встановлюється графік і черговість консультацій. Консультант по можливості збирає інформацію про майбутніх клієнтів, на основі якої складає попередній план роботи, намічає найбільш ефективні методи впливу і визначає стиль спілкування з клієнтом.

Основний етап консультування. Бесіда з клієнтом – це безперервний

процес, м'яко і тактовно контрольований і спрямовуваний консультантом. На цьому етапі консультування включає в себе кілька стадій, які переходять одна в одну: психологічна підготовка консультанта; взаємні вітання майбутніх співрозмовників та їх представлення один одному; укладання «договору-контракту» між консультантом і клієнтом; «сповідь»; активне розпитування клієнта і отримання додаткової інформації; стадія консультування вирішальна, вона вимагає від консультанта максимальної мобілізації, зібраності, професійної майстерності; наступна стадія спрямована на оптимізацію особистісних механізмів саморегуляції і формування нової моделі поведінки клієнта; завершення спілкування з клієнтом, оцінка ефективності консультації її учасниками.

Заключний етап консультування настає після завершення спільної роботи з клієнтом. Консультант осмислює отримані результати, оформляє протокол консультації і при необхідності намічає заходи впливу на соціальне оточення в інтересах клієнта.

Порівняльний аналіз різних параметрів консультування і практичної соціальної роботи з клієнтами / сім'ями (позначається в зарубіжній практиці як «робота з випадком») дозволяє виявити безліч ідентичних або схожих елементів у професійних цінностях, етичних принципах і методології, що є безумовно корисним для спеціалістів соціальної сфери.

1.2. Сутність та різновиди психологічного консультування у соціальній роботі

Консультування – широко поширений сьогодні і один з основних інструментів в галузі інтелектуальних технологій. Консультативна практика застосовується в будь-якій сфері, де використовуються психологічні знання: в організаціях та управлінні, в медицині і психотерапії, в педагогіці та освіті, у кадровій і менеджерській роботі. В даний час в кожній з цих областей

накопичено значний потенціал знань і досвід практичного використання різних технік консультування, який може бути корисний для фахівців інших сфер практики.

Психологічне консультування – прикладна галузь сучасної психології. Її завданням є розробка теоретичних основ і прикладних програм надання психологічної допомоги психічно і соматично здоровим людям в ситуаціях, коли вони стикаються зі своїми проблемами. Те, що є основою сучасного психологічного консультування, зародилося і розвинулося, перш за все, в руслі психотерапії, основних психотерапевтичних напрямків, які розвивалися на Заході.

Психологічне консультування оформилося в середині ХХ століття. Воно відрізнялося від психотерапевтичного консультування тим, що аналіз проблем клієнтів здійснювався не в парадигмі концепцій хвороб, а в парадигмі концепцій дисфункцій, стресів і криз, що мають різну етіологію, в тому числі і соціальну.

Американський психолог К. Роджерс, який першим ввів у науковий обіг поняття «клієнт», сутність психологічного консультування розумів як «процес, адресований в першу чергу тим, хто страждає від певного психологічного напруження і психологічної непристосованості».

Інший видатний представник гуманістичної психології Р. Мей (США) в професійному консультуванні виділяв аспект допомоги клієнту, як домінуючий, «завдання консультанта – допомогти клієнту з готовністю приймати на себе соціальну відповідальність, вдихнути в нього мужність, яка допоможе клієнту звільнитися від невідступного почуття неповноцінності, і направити його прагнення в соціально корисне русло».

Як вважає інший психолог О.В. Зирянова, незважаючи на безліч визначень психологічного консультування, сьогодні сучасні теоретики і практики приходять до висновку, що психологічне консультування являє собою професійну взаємодію між навченим фахівцем і клієнтом, спрямовану на вирішення проблем останнього. За її спостереженнями, останнім часом

намічається тенденція більш вільного визначення психологічного консультування, воно розширюється до психологічного супроводу клієнта в складні періоди його життя. За цим критерієм ряд дослідників вважає, що психологічне консультування поступово об'єднується з терапією в єдину парадигму.

Соціально-педагогічна консультація має свої особливості, але вона також має точки перетину з соціальним консультуванням. Як і психологічне консультування, цей вид консультування спрямований на допомогу дітям і сім'ям, вихователям і педагогам, а також він застосовується в особливих випадках виховання дітей і підлітків. Особливість цього методу консультування полягає і в тому, що в силу особливостей свого розвитку дитина ще не може встати на позицію клієнта, що визначає техніку роботи з нею, базові принципи відносин.

Як вважає американський дослідник Х. Браун, консультування в ХХІ столітті вже не обмежується тільки проблемами допомоги в прийнятті рішень, воно має більш широкий спектр підходів. У фокусі технологій консультування може бути оцінка ситуації, адміністрування, проблеми індивідуального соціального обслуговування, індивідуальні та групові ризики і ряд інших різнопланових проблем. Консультування за своєю спрямованістю вже не обмежується тільки окремими людьми, але консультування в соціальній роботі розширює межі від домогосподарств до груп в мікросоціальному середовищі, від громадських до релігійних організацій.

Психологічне консультування на практиці реалізується декількома підходами, що проявляється в існуванні різних його видів. Як будь-яке соціальне явище, соціальне консультування можна класифікувати за різними підставами.

За формою розрізняють індивідуальне, сімейне і групове консультування, за змістом – конкретне і програмне. У практиці соціальної роботи знаходять застосування всі форми і види консультування, а

відповідно до виникаючих проблем може бути і їх поєднання.

Індивідуальне консультування передбачає роботу з окремою людиною, а групове консультування передбачає роботу фахівця з якоюсь групою чи колективом. Слід мати на увазі, що об'єктом психологічного консультування в соціальній роботі може бути тільки мала соціальна група – сім'я, студентська група і т.п.

Психологічне консультування в соціальній роботі може бути очним і заочним (дистантним). Дистантне консультування не припускає спілкування віч-на-віч, наприклад практика роботи телефонів довіри, листування. Дистантне консультування передбачає особливу увагу і ретельний професійний підбір соціальних працівників, особливу увагу варто приділити розвитку комунікативних навичок соціального працівника, оскільки в процесі заочного консультування особливе значення мають особливості і характеристики мови (тембр голосу, швидкість мовлення, паузи, тон).

За соціально-психологічними і психологічними питаннями виділяють такі різновиди консультування:

- психологи організацій соціального обслуговування консультують членів сімей з питань середовищної і соціальної адаптації, подолання психосоматичних проблем і питань міжособистісного спілкування, профілактиці середовищної дезадаптації, створення психолого-педагогічних умов сприятливої адаптації;
- психологи реабілітаційних центрів і дитячих притулків: психологічна корекція і допомога дітям і сім'ям, які потрапили в складну життєву ситуацію, психологічна реабілітація дітей;
- психологи виробничих підприємств і установ: вивчення психологічного клімату трудових колективів; кадрова підготовка, вивчення та підбір адміністративно-кадрового складу, вивчення виробничого потенціалу працівників, питання психологічної адаптації співробітників і регулювання міжособистісних взаємин.

Діяльність психологічного консультування підрозділяється на кілька

видів залежно від цільової установки клієнта:

1. Рефлексивне консультування, тобто спільне з клієнтом осмислення будь-якої життєвої ситуації, її аналіз, пошук пріоритетів, можливостей зміни і розвитку. Процес консультування в цьому випадку перетворюється в спільне міркування, а основне завдання і функція консультанта – вислухати клієнта і зрозуміти причини його труднощів і складнощів. Робота психоаналітика або психотерапевта часто здійснюється саме в такій формі [47, с. 224].

2. Проектне консультування, що включає пошук і побудову можливої програми (проекту) перетворення ситуації, що склалася, її гармонізації і поліпшення. Це консультація – програмування, консультант, відповідно, проектувальник, фахівець.

3. Технологічне консультування, що передбачає пошук оптимальної послідовності дій для вирішення конкретної проблеми або завдання. Це консультація – рекомендація, де консультант – це людина, що володіє необхідними знаннями та необхідним досвідом. Саме таку консультацію отримують у педагога батьки, які зіткнулися з необхідністю гармонізації відносин зі своєю дитиною.

4. Прогностичне консультування, що представляє собою побудову ідеальної моделі можливого, ймовірного стану конкретної ситуації при збереженні або відсутності будь-яких тенденцій. Це консультація – передбачення, де консультант – це людина, яка здатна піднятися над ситуацією, та її нинішнім станом, здатна побачити приховані в ній можливості розвитку, як позитивного, так і негативного характеру. У такому випадку з'являється можливість розкрити наявні у клієнта перспективи і виробити на цій підставі певну програму дій.

На нашу думку, фахівці-управлінці з експертно-консультативної діяльності у галузі соціальної роботи у своїй професійній підготовці передусім мають засвоїти такі види та методи консультування:

– інформаційно-мотиваційне – таке, що має на меті надання отримувачу інформації та підтримки, що допоможе йому прийняти

УСВІДОМЛЕНЕ рішення й оцінити ресурси щодо бажаних поведінкових змін;

– орієнтоване на вирішення завдання – короткочасний консультативний процес, покликаний допомогти отримувачу подолати визначені складні життєві обставини через постановку послідовних задач, виконання яких забезпечує досягнення бажаної мети;

– індивідуальне – персональна допомога отримувачу, спрямована на розвиток його компетентності щодо подолання складних ситуацій, мобілізацію ресурсів й потенціалу для подальшого запобігання їх виникненню;

– групове – його учасниками-отримувачами є дві чи більше осіб з подібними складними ситуаціями чи зі спільним запитом щодо очікуваної допомоги.

Консультативну психологію можна визначити як розділ сучасної науки, спрямованої на вивчення структури і закономірностей процесу психологічного консультування. Незалежно від того, як трактувати психологічне консультування, очевидно, що цей вид діяльності на цьому етапі розвитку суспільства є реальністю, що вимагає свого вивчення. Виникнення консультативної психології підготовлено всім ходом розвитку психології, аж до початку ХХІ століття. На різних етапах розвитку психології виникали і ставали актуальними різні її галузі. Психологічна наука зародилася як наука про закономірності психічної діяльності, спрямована на вивчення такого складного об'єкта, як психіка.

Важко дати чітке визначення цьому виду діяльності або однозначно вказати сфери його застосування, оскільки слово «консультування» вже давно представляє рядове поняття для різних видів консультативної практики. Так, фактично в будь-якій сфері, в якій використовуються психологічні знання, в тій чи іншій мірі застосовується консультування як одна з форм роботи. Консультування включає в себе сімейне консультування з питань подружніх і дитячо-батьківських відносин, бо в будь-якій сфері де б людина не працювала, ці проблеми існували та існують. Найбільш

широкою сферою застосування психологічного консультування на сьогоднішній день є допомога тим, хто звертається з приводу своїх сімейних і особистих проблем. Ця область включає в себе безліч окремих напрямків, серед яких можна виділити такі, як робота з одержувачами соціальних послуг, спільне консультування фахівців структурних підрозділів організацій соціального обслуговування і т.д.

Психологічне консультування пред'являє до консультанта певні морально-етичні вимоги, без дотримання яких робота не може бути успішною. За аналогією з морально-етичним кодексом лікаря, основним нормативом роботи консультанта можна назвати принцип «перш за все – не зашкодь» [33].

Предметом соціального консультування є:

- в сфері життєзабезпечення: працевлаштування, оформлення пільг, субсидій, інвалідностей, матеріальна допомога в кризовій ситуації і т.п.;

- в сфері організації побуту: забезпечення необхідними предметами меблів і побутової техніки, ремонт квартири, дезінфекція, прищеплення навичок гігієни, організація куточка дитини в квартирі, організація вільного часу, нагляду за дитиною і т.п.;

- в сфері сімейного здоров'я: діагностика та лікування хронічних хвороб, гострих захворювань дітей і дорослих, навички здорового способу життя, профілактика хвороб, наркологічна допомога дітям і т.п.;

- в сфері духовного і морального здоров'я: позбавлення від алкогольної залежності, збереження традицій родини, розбіжність в ціннісних орієнтаціях членів сім'ї і т.п.;

- в сфері виховання дітей: рішення проблем шкільної дезадаптації, діагностика та корекція відхилень у поведінці, організація психологічної, логопедичної, психотерапевтичної, юридичної допомоги, педагогічна непоінформованість, неповноцінність, неспроможність тощо;

- в сфері внутрішніх і зовнішніх комунікацій сім'ї: відновлення старих або побудова нових позитивних соціальних зв'язків, сприяння у вирішенні

конфліктів, гармонізації дитячо-батьківських і подружніх відносин.

Отже, стає очевидним, що використання консультативних методик в соціальній роботі є невід'ємною складовою високопрофесійної, компетентної та адекватної запитам суб'єкта допомоги, значущість та результативність якої важко переоцінити.

Висновки до першого розділу

Психологічне консультування, як галузь психологічної практики, виникла у відповідь на потреби людей, що не мають клінічних порушень, однак шукають психологічну допомогу в зв'язку з переживанням труднощів у повсякденному житті. Психологічне консультування – це, перш за все, превентивна, попереджувальна допомога, яка запобігає розвиток небажаних ускладнень, в якій особливе значення має діагностика. Психологічне консультування визнає право людини на велику варіативність поведінкових реакцій і психічних станів як здорових, а не хворобливих проявів.

Цілі психологічного консультування формулюються виходячи з теоретико-методологічних основ психологічного консультування, які представлені як теоріями і методами психотерапії, так і досягненнями сучасної наукової психології (соціальної, загальної, вікової психології). Орієнтація в процесі психологічного консультування на використання досягнень саме наукової психології особливо характерна для вітчизняної традиції психологічного консультування.

Головна мета консультування – допомогти клієнту зрозуміти, що саме він сам і є та людина, яка має вирішувати, діяти, змінюватися, актуалізувати свої здібності. Інформування клієнта про тривалість розмов і взагалі про те, що зазвичай відбувається під час консультативних зустрічей, дозволяє клієнту зрозуміти можливості і обмеження консультування. Наявність різних теорій вимагає від психолога роздуми, аналізу і вибору доречного підходу і методів.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕВІАНТНИХ ПІДЛІТКІВ

2.1. Девіантна поведінка підлітків як соціальна проблема

Важливе положення методології дослідження пов'язане з визначенням основних понять дослідження. Понятійний аспект в будь-якому науковому дослідженні, як відомо, виконує важливу методологічну функцію, оскільки поняття як провідна форма пізнання дійсності утворюють логічний каркас побудови будь-якої наукової теорії.

Оцінка будь-якої поведінки завжди має на увазі її порівняння з якоюсь нормою, проблемну поведінку часто називають девіантною. Девіація (від лат. deviatio – відхилення) є однією зі сторін загального поняття мінливості, властивої навколишньому нас світу, з властивою йому суперечливістю процесу розвитку, постійного прагнення до збереження і зміни[9, с.75].

«Девіантна поведінка підлітків» впливає з поняття «девіації» і визначає «девіантну поведінку». У науковій літературі є різні поняття, які в тій чи іншій мірі характеризують девіантну поведінку підлітків: делінквентна, кримінальна, асоціальна, поведінка, що відхиляється, аддиктивна та інші подібні види поведінки. Як правило, ці види поведінки у науковій літературі та освітній практиці пов'язані з різними категоріями підлітків, які позначаються також різними поняттями: підлітки «групи ризику», «важкі» підлітки, «педагогічно запуснені підлітки», «соціально запуснені підлітки», «важковиховувані підлітки» та ін.» [25].

Проведемо аналіз деяких понять. Для цього використовуємо як наукові дослідження, так і словникову літературу.

1. Сучасний психологічний словник [45] «Девіантна поведінка – дії, які не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві (соціальній групі) моральним і правовим нормам і призводять порушника до ізоляції, лікування, виправлення чи покаранню»

[45].

2. Блясова І.Ю. [6] «Девіантна поведінка – це дії, які не відповідають соціально схвалюваним нормам, цінностям, культурі поведінки, що склалися в умовах соціальної дезорганізації з переважанням таких факторів-детермінантів, як насильство, аморальність, ізоляваність від соціально-культурного середовища, нерідко з дефектами психічного здоров'я, відсутністю зовнішнього та внутрішнього контролю» [6, с. 77].

3. Такі зарубіжні дослідники, як Л. Клагес, Р. Мертон, Н. Смелзер, Т. Шибутані визначають девіантність ступенем відповідності соціальним нормам-очікуванням. Отже, девіантною є поведінка, яка не задовольняє соціальні очікування даного суспільства[29].

4. Шнейдер Л.Б. [21] «Девіантною поведінкою визначають вид соціальної поведінки, яке не відповідає прийнятим в суспільстві нормам і рольовим призначенням і передбачає наявність трьох взаємопов'язаних компонентів: людини з властивим їй типом поведінки; норм або очікувань суспільства (групи), які виступають критеріями оцінки поведінки з точки зору її девіації; певного органу, установи або особи, які реагують на дану поведінку і приймають рішення про те, нормальна ця поведінка або девіантна»[13].

Обмежимося цими роботами, бо в інших, вивчених нами, виділяються приблизно такі ж ознаки зазначених вище понять. З наведених вище визначень видно, що за основними ознаками виділені поняття дуже схожі. Всі автори вказують на дії чи вчинки, що здійснюються особистістю (в тому числі і підлітками), які суперечать прийнятим у суспільстві етичним (моральним), правовим нормам, прийнятим в суспільстві.

«Соціологічне пояснення девіантності вперше було запропоновано в теорії «аномії» Е. Дюркгеймом, основоположником теорії девіантної поведінки як спеціальної галузі соціологічної науки. Він був переконаний, що злочини є елементом будь-якого здорового суспільства, без них неможливо його уявити» [31].

У своїй роботі «Самогубство. Соціологічний етюд» Е. Дюркгейм дав соціологічне пояснення соціальної девіації, ввівши в науковий обіг поняття «аномія», яким він оперував при виявленні сутності самогубства. Він вважав, що самогубство залежить не стільки від внутрішніх властивостей індивіда, скільки від зовнішніх причин, які керують людьми. При цьому він не відкидав ролі індивідуальних факторів, психічного стану, особливих життєвих обставин окремих самогубств, але підкреслював їх другорядність, залежність від загальних соціальних причин, стану суспільства [10].

Усі існуючі теорії формування девіантної поведінки людини можна згрупувати таким чином:

- в рамках об'єктивістичного підходу (Е. Дюркгейм, Р. Мертон та ін.) на перший план виходять прийняті в даному суспільстві норми, які є тут стандартом для зіставлення поведінки та зовнішності людини з ними. У разі,

коли вдається виявити істотні відхилення від такого стандарту, поведінка людини розглядається як девіантна, а сама людина визначається як девіант.

- суб'єктивістичний підхід (Г. Беккер, Р. Террі та ін.) як критерій визначення девіантності розглядає не соціальні норми, а реакцію громадськості. Поведінка людини може бути названа девіантною, а сам він девіантом тільки тоді, коли суспільство визнає його таким.

Крім того, сучасні науковці виділяють також групи біологічних теорій (антропологічні), психологічних та соціологічних.

Так, у теоріях першої групи стверджується, що схильність людини до правопорушень є вродженою. Зокрема:

- біосоціологічна теорія: злочинна поведінка людини пов'язується з її анатомічною будовою (Ч. Ломброзо), типами темпераменту, а також типами соматичної будови людини (У. Шелдон);

- еволюційний підхід (Ч. Дарвін) заснований на законах природного відбору і спадковості;

- етологічний підхід (К. Лоренц) пояснює різні феномени людської

поведінки, наприклад, агресію, перш за все природженим інстинктом боротьби за існування;

- психогенетика (Ф. Гальтон, Г. Мендель) протиправні здібності та схильності вважає вродженими.

В свою чергу, психологічні теорії, основою якою визначає схильність людини до конфліктів і правопорушень, вважають особливості психіки, зокрема:

1. почуття неповноцінності (А. Адлер) або фрустрації (Дж. Доллард);
2. властиві людині інстинкти руйнування й агресії (З. Фрейд);
3. порушення процесу самоактуалізації (А. Маслоу, К. Роджерс);
4. переживання «втечі від свободи» (Е. Фром);
5. неадаптивні мислительні схеми (А. Бек, А. Елліс) тощо;

Соціологічні ж теорії спираються на твердження, що девіантна поведінка людини є наслідком суперечностей між результатом засвоєння нею негативного соціального досвіду та вимогами виховання і середовища:

- теорії деформації або соціальних змін: стан аномії виникає, коли у періоди швидких суспільних змін люди перестають розуміти, чого чекає від них суспільство, і відчувають труднощі в узгодженні своїх вчинків з діючими нормами (Е. Дюркгейм);

- здійснення асоціальних вчинків відбувається, коли люди розуміють, що не в змозі досягти культурно визнаних цілей культурно визнаними засобами (Р. Мертон);

- теорії навішування ярликів (стигматизації): «вторинна девіантність» позначає девіантну поведінку, яка використовується як засіб захисту, нападу або пристосування (Л. Лемерт); «негатив» учинку обумовлений не його внутрішнім змістом, а тим, як оточуючі оцінюють і реагують на нього (стигматизація) (Г. Беккер);

- теорії контролю (Д. Матза, Н. Сайці, Т. Хірші) розглядають девіантну поведінку як результат краху соціального контролю;

- неомарксистські теорії (Р. Квіней, Я. Тейлор, П. Уолтон, К. Янг)

стверджують, що норми не добровільно приймаються людиною, а нав'язуються їй державою з метою захистити матеріальні інтереси пануючого класу;

- організаційні теорії (Д. Блек, Е. Гофман, Р. Скотт) досліджують діяльність служб і організацій соціального контролю (поліція, психіатричні заклади і ін.) та прагнуть дати визначення девіації на основі виявлених неформальних правил всередині організації.

Таким чином, одні автори вказують на «дії», інші на «вчинки (проступки)». Але, як відомо, дії народжують вчинок, а система вчинків, в кінцевому рахунку, формує поведінку підлітка. Тому у визначенні поняття «девіантна поведінка підлітків» ми будемо виходити з поняття «дії».

Друге важливе положення – дії пов'язані з порушенням моральних і правових норм, прийнятих в суспільстві. При визначенні відхилень моральних норм виникають певні труднощі. Моральні норми – категорія дуже складна, труднощі дослідника полягають у визначенні таких відхилень. Тому не випадково багато авторів намагаються це положення якось зафіксувати у визначенні. Ю.І. Блясова конкретизує це положення через «норми, цінності, культуру поведінки особистості»; Л.Б. Шнейдер поряд з загальноприйнятими нормами акцентує увагу на важливості «рольового призначення особистості». Що стосується правових норм, то тут ситуація однозначна. Девіантна поведінка підлітків пов'язана з порушенням правових норм, які не спричиняють кримінальної відповідальності або вимагають кримінальної відповідальності (М.А. Галагузова, Г.Н. Штінова). Звідси при визначенні поняття «девіантна поведінка підлітків» ми будемо посилатися на загальне уявлення про «порушення моральних і правових норм».

Третє важливе положення полягає в тому, що девіантна поведінка ОСОБИСТОСТІ робить істотний вплив як на особистість, так і суспільство. Можливість кримінальної відповідальності підкреслюють багато дослідників. Тому при визначенні ми спираємося на загальну спрямованість особистості, індивідуальні та вікові її особливості і можливі медичні,

соціальні, психолого-педагогічні відхилення. Але для визначення шуканого поняття необхідно підкреслити значимість «моральних і правових порушень для особистості і суспільства».

Таким чином, під «девіантною поведінкою підлітків» ми розуміємо дії підлітків, які порушують моральні та / або правові норми, прийняті в суспільстві, що приносять шкоду підлітку і / або суспільству.

Критерії девіантності поведінкових проявів:

а) порушення соціальних норм, які прийняті на певному рівні соціального і культурного розвитку соціальної спільноти, що може набувати різних форм і рівнів (антигромадська, протиправна, кримінальна поведінка).

б) систематична повторюваність. Девіантна поведінка у більшості випадків – це система вчинків чи проступків. Вона не зводиться до одного вчинку, тож необхідно зважати на наявність:

– систематичного порушення підлітком соціальних норм поведінки, щої заважає нормальному співіснуванню людей (виявляється у вчинках, які порушують перебіг діяльності інших людей, заважають їм у побуті й відпочинку);

– систематичного порушення підлітком дисциплінарних норм (виявляється у вчинках, які порушують виконання групою / колективом спільної діяльності);

– систематичного порушення підлітком емоційного мікроклімату в його безпосередньому соціальному оточенні (виявляється у вчинках, які призводять до емоційного дискомфорту людей, які його оточують).

в) деструктивна спрямованість. Девіантна поведінка завдає шкоди самій особистості та становить небезпеку для оточуючих. Вона включає як деструктивні, так і аутодеструктивні дії та вчинки.

г) тривалість дії. До девіантної поведінки можна віднести такі вчинки підлітків, що мають тривалий характер, тобто спостерігаються зазвичай більше шести місяців.

д) активність і пасивність неприйняття типових норм. Девіантна

поведінка може набувати характеру не лише активного, але й пасивного неприйняття типових для суспільства норм і правил життєдіяльності (дезадаптація, депривація, важковиховуваність, педагогічна занедбаність).

е) невідповідність соціально-віковим нормам і статевій належності неповнолітнього (як от, забіякуватість дівчаток).

є) вихід за межі індивідуальних варіацій. Девіантна поведінка розглядається в межах медичної норми, але вона не ототожнюється з психічними захворюваннями та патологічними станами, хоча нерідко з ними поєднується.

ж) змінність реакції підлітка (що підтверджує її податливість соціально - педагогічним впливам) на неприйнятні для нього соціальні ситуації, у тому числі «недостатні» чи «надмірне виховання». Це відрізняє таку поведінку від патологічних реакцій, які в більшості випадків не залежать від соціальної ситуації [43].

У вітчизняній і зарубіжній психолого-педагогічній літературі розглядаються проблеми, які присвячені девіантної поведінки, пов'язані головним чином з важкими підлітками, які представляють собою групу підвищеного соціального ризику. Дослідження останніх десятиліть на Заході стосувалися різноманітних аспектів проблеми відхилень у поведінці неповнолітніх. Ці проблеми охоплюють психолого-педагогічну реабілітацію дітей з відхиленнями в поведінці, наркоманію, відхилення в інтелектуальному, фізичному, сексуальному розвитку, вивчення умов виховання дітей в сім'ї, роль шкільної психологічної служби в попередженні відхилень у поведінці неповнолітніх. У працях інтенсивно досліджуються також проблеми попередження злочинності серед неповнолітніх з відхиленнями в поведінці.

Підлітковий вік є досить важким кризовим періодом розвитку. У цьому віці підліток стикається з багатьма труднощами і не завжди при зустрічі з новою ситуацією може знайти адаптивні здібності її рішення.

Як пише В.Г. Казанська, одним з найбільш своєрідних проявів

психологічного бар'єру підлітків, є афект неадекватності, який може **виконувати** дві функції – позитивну і негативну. Позитивна полягає в тому, що призводить підлітка до осмислення своїх труднощів, тому вона стимулює розвиток. Негативна **виникає** **тоді,** **коли** **труднощі** **не** **долаються,** **залишаються,** **переносяться** в інші ситуації, тому підліток робить одні й ті ж помилки, які нічому його не вчать. Помилки він робить в спілкуванні з іншими людьми, в навчанні, освоєнні норм і правил соціального життя. В результаті всього цього з'являються психологічні травми, з якими підлітки не в змозі впоратися самостійно [15].

Як зазначає В.Г. Казанська, що є фактори, які призводять до **неблагополучного** дорослішання. У літературі вказуються три групи: порушення динамізації, стабілізації та оптимізації. Якщо порушення динамізації не дозволяє підлітку отримати нові враження та урізноманітнити діяльність, то, опиняється в застої і одноманітності, він намагається зробити іноді вчинки, не уявляючи, чим все це може закінчитися. Порушення стабільності призводить до невпевненості і невизначеності. Тоді підліток заявляє, що не розуміє, що від нього хочуть, оскільки немає єдності і сталості вимог. Фактор оптимізації сприяє комфортності, до якої прагнуть усі. При цьому не виникають сильні переживання невдач, відсутні психічні травми. При всій навізаності ззовні соціологічний підхід до формування особистості ставив в центрі уваги дитину, якій пропонувалися різні умови актуалізації її особистості. На жаль, багато хорошого зруйновано, а натомість нічого не дано. Звичайно, право вибору розвиває волю і активність особистості. Але ж і право без вибору залишається тільки декларацією. Вибирати поки нема з чого-дуже бурхливо відбувається стратифікація освіти і населення в цілому [15].

Далі вона зазначає, що відсутність хоча б одного з факторів викликає **неблагополуччя**. Під **неблагополуччям** будемо розуміти, напруженість, незадоволеність собою, навколишніми людьми і обставинами. Психологічно **неблагополуччя** проявляється в побоюванні, неспокої, невдоволенні, смутку,

гніві, роздратуванні, горі і стражданні. Де причини неблагополуччя підлітка? Однозначно підкреслюємо: не в особистості підлітка і не в його діяльності (не в навчанні), не у дорослих і не в середовищі, а в комплексі всіх цих складових, яка стає основою взаємодії та доцільності їх контактів. Справді, чи може підліток існувати у вакуумі, без оточення батьків, педагогів, однолітків та інших дорослих? Ми дуже часто ставимо підлітку в провину його діяльність. Але і вона не здійснюється ізольовано від усього світу. Значить, його неблагополуччя – це результат впливу багатьох процесів: не тільки одна сім'я або школа формували його схильності або бродяжництво. Далі розглянемо чому виникають відхилення від суспільних норм і правил. [10].

В.Г. Казанська підкреслює, що всьому початок – сім'я, її принципи, традиції, заведений розпорядок життя, права і обов'язки кожного. Сім'я протягом усього періоду дорослішання дитини відіграє одну з визначальних ролей у формуванні її особистості: її емоційно-вольова, моральна сфера, характер, особливості поведінки формуються в сім'ї. Сім'я – це перша в ЖИТТІ людини спільність або мала група, завдяки якій вона долучається до цінностей культури, освоює перші соціальні ролі.

Особливий інтерес до питань сімейного життя і, зокрема, дитячо-батьківських відносин з'явився в останні роки в зв'язку з кризовим станом сучасної сім'ї, збільшенням кількості проблемних сімей. Наприклад, І.І.Мамайчук відзначає такі кризові тенденції, як зростання числа цивільних шлюбів і неповних сімей; сімей, в яких батько або мати зловживають алкоголем; зростання кількості проявів відчуженості дітей від сім'ї і т. п. [30].

Сімейне неблагополуччя, наслідком якого є деформація процесу соціалізації і формування особистості дитини, призводить до зростання соціально-середовищної дезадаптації дітей і підлітків. Під соціальною дезадаптацією індивіда треба розуміти нездатність індивіда відповідати адекватним чином на пред'явлені до нього вимоги, засновані на очікуваннях,

що відповідають його соціальним статусом і певному місці в конкретній системі сформованих міжособистісних взаємин. В тому числі його нездатність застосовувати на практиці суспільно й історично сформовані способи діяльності, оволодіння якими відповідає індивідуальним можливостям особистості і є необхідною умовою для задоволення нею власних потреб (в широкому сенсі слова).

За даними комплексних багатоаспектних досліджень, особи, які здійснювали суспільно-небезпечні дії, виявляють стійку соціальну дезадаптацію (різного рівня), що виникла внаслідок аномального формування особистості і поведінки на ранніх етапах соціалізації в умовах «неблагополучного» мікросередовища і на вихідному неповноцінному біологічному тлі [42]. Останній фактор до недавнього часу вважався основною детермінантою соціальної дезадаптації.

Чіткого розмежування біологічних і психологічних факторів ризику порушень у розвитку не існує, ці чинники завжди взаємодіють. Але після народження дитини все більшого значення набуває психосоціальний вплив. Біологічні фактори ризику викликають насамперед уповільнення в розвитку, яке через 6-8 років може нівелюватися. Психосоціальні фактори навпаки виявляють пряму залежність між тривалістю їх дії і очевидністю формування порушень в розвитку. Поєднання біологічних і психосоціальних факторів ризику різко знижує можливість компенсації таких порушень. Численні роботи, присвячені дослідженню соціологічних, педагогічних, психологічних, соціально-гігієнічних проблем, виділяють гальмуючі і прискорюючі процес розвитку умови, закладені, головним чином, в особистості дитини, навколишньому середовищу та в їх взаємодії [5].

Суть явища соціальної дезадаптації полягає в неузгодженості світовідчуття і світорозуміння дитини з явищами навколишнього середовища, її традиціями і нормами, в ослабленні і втраті соціальних зв'язків з сім'єю, школою та іншими соціальними інститутами. Відбувається витіснення дитини з ситуації особистісного розвитку, прагнення до

самоствердження суспільно-прийнятним способом не підтримується і не стимулюється. Як наслідок, вона виявляється в стані психологічної ізоляції в середовищі спілкування, втрачає почуття приналежності до загальної культури і сприймає мікросередовищні цінності і установки.

Залежно від природи, характеру і ступеня адаптації виділяються патогенна, психосоціальна та соціальна дезадаптація дітей і підлітків [30].

Патогенна дезадаптація викликана відхиленнями, патологіями психічного розвитку та нервово-психічними захворюваннями, в основі яких лежать функціонально-органічні ураження нервової системи. У свою чергу, патогенна дезадаптація за ступенем і глибиною свого прояву може носити стійкий хронічний характер (психози, психопатії та ін.) і коригований за певних умов характер, що формується внаслідок дії психогенних факторів несприятливої соціальної, шкільної, сімейної ситуацією.

Психосоціальна дезадаптація пов'язана зі статевовіковими та індивідуально-психологічними особливостями дитини, підлітка, які зумовлюють їх певну важковиховуваність, що вимагає індивідуального педагогічного підходу. За своєю природою і характером різні форми психосоціальної дезадаптації також поділяються на стійкі (акцентуації характеру, дефекти емоційно-вольової і мотиваційно-пізнавальних сфер та ін.) і тимчасові, нестійкі (статевовікові особливості кризових періодів розвитку дитини, психічні стани, спровоковані різними психотравмуючими обставинами) форми.

Соціальна дезадаптація проявляється в порушенні норм моралі і права, асоціальних формах поведінки і деформації системи внутрішньої регуляції, референтних і ціннісних орієнтацій, соціальних установок. Йдеться про порушення процесу соціального розвитку, соціалізації індивіда, про ті випадки, коли має місце порушення як функціональної, так і змістовної сторони соціалізації. При цьому порушення соціалізації можуть бути викликані як прямими десоціалізуючими впливами (демонстрація найближчим оточенням зразків і установок девіантної поведінки), так і

опосередкованими десоціалізуючими впливами, коли має місце зниження референтної значущості провідних інститутів соціалізації (сім'ї і школи). Залежно від ступеня і глибини деформації виділяються дві стадії соціальної дезадаптації [38, с. 196]:

а) стадія шкільної дезадаптації, що характеризується парціальними соціальними порушеннями, що виявляються в умовах навчально-виховного процесу (пропуски уроків, конфлікти з вчителями і однолітками, лихослів'я, куріння в період знаходження в школі і т.д.);

б) стадія соціальної занедбаності, що характеризується глибоким відчуженням від сім'ї і школи і різними асоціальними відхиленнями (бродяжництво, наркоманія, пияцтво, алкоголізм, аморальна поведінка і т.д.).

Зупинимось на одному дослідженні, присвяченому впливу фрустрацій на соціалізацію підлітків (Оршанська). М.В. Оршанська виявила тривожні для майбутнього нашої країни факти. Вони є симптомами неблагополуччя багатьох підлітків. Вона розглянула, наскільки часті в сім'ях деструктивні чинники (алкоголізм, рукоприкладство), як часто підлітки відчувають себе скривдженими і неприкаяними і як на це реагують [15, с. 99].

Специфіка сімейного неблагополуччя полягає в сукупному впливі причин різного характеру. Але, разом з тим, комплексне вивчення всіх факторів ризику соціальної дезадаптації в сім'ї неможливо без поглибленого аналізу кожного з них окремо.

1. Депривація. Депривація – стан, що виник в результаті певних ЖИТТЄВИХ ситуацій, при якому людина позбавлена можливості задовольнити свої психічні потреби в достатній мірі і досить довгий час. Виділяються три основних види депривації: емоційна, сенсорна і соціальна.

Під емоційною депривацією розуміється тривала відсутність ласки, турботи, людського тепла і розуміння, тобто будь-яка тривала емоційна ізоляція. Якість емоційних зв'язків у дитини з близьким дорослим є найважливішим чинником, що визначає якість адаптації дитини до умов ВИХОВАННЯ і характер психологічного розвитку дитини. Найважливіший

патогенний фактор – відсутність або порушення у дитини глибокого надійного емоційного зв'язку з близьким дорослим, часті зміни осіб, що піклуються про дитину (дефіцит емоційної прихильності).

Аномальні форми емоційної взаємодії з маленькою дитиною часто зустрічаються в сім'ях, причому вони проявляються в досить широкому спектрі сімейних ситуацій і, як правило, відтворюються в новому поколінні. Для дітей з раннім досвідом життя в родині факторами найбільшого ризику розвитку психічних відхилень є історія попереднього насильства, поганого поводження і незахищеності, обтяжені переживанням розлуки навіть з такою неблагополучною сім'єю. З віком важливе позитивне значення набуває наявність тривалого і частого спілкування з соціально-позитивними родичами, зокрема, з батьком. Відсутність такої можливості, особливо у хлопчиків, може викликати появу труднощів у поведінці. Неодмінною складовою депривації є бездоглядність і девіантна поведінка.

2. Неадекватні стилі і тактики виховання. Дуже важливим фактором ризику появи соціальної дезадаптації в сім'ї є неадекватні стратегії і тактики виховання, використовувані батьками [5].

3. Жорстоке поводження з дітьми. Жорстоке поводження з дітьми є одним з найбільш значних факторів сімейного неблагополуччя та девіантної поведінки дітей. Як правило, фізичне насильство завжди супроводжується психічним насильством (постійні або періодичні словесні образи, погрози, приниження), а також зневагою інтересами і потребами дитини. У більшості дітей, що живуть в неблагополучних сім'ях, є ознаки фізичного і нервово-психічного насильства. Серед причин насильства можна виділити наступні: асоціальна спрямованість особистості батьків, наявність у них алкоголізму і психічних захворювань, низький рівень культури та ін.

4. Особливості особистості батьків як фактор ризику сімейного неблагополуччя. До особливостей особистості батьків, що є фактором ризику сімейного неблагополуччя, можна віднести наступні: сензитивність, тривожність, домінантність, егоцентричність, гіперсоціальність. Емоційні

труднощі або проблеми поведінки зустрічаються частіше у дітей, чії батьки страждають хронічними депресивними або невротичними захворюваннями, а також у дітей батьків з патологічними рисами особистості. Виділяються наступні фактори, що впливають на соціальну дезадаптацію дитини в сім'ї:

- 1) генетичні фактори;
- 2) психічні порушення у батьків, що впливають на сімейні стосунки (дратівливість, замкнутість, марення, галюцинації та інші порушення, що перешкоджають догляду за дітьми);
- 3) процеси негативного наслідування та ідентифікації;
- 4) психічні захворювання у батьків, що підвищують ймовірність розриву шлюбу і розпаду сім'ї, що, в свою чергу, викликає емоційні і поведінкові порушення у дітей. Вибір тих чи інших стратегій і тактик виховання, стилю внутрішньосімейного спілкування в значній мірі залежить від характерологічних особливостей, рівня освіти і культури батьків.

У сім'ях, для яких характерна кримінальна поведінка батьків, відзначається різко підвищена частота сварок і розбіжностей, в результаті неблагополучне подружнє життя батьків і конфлікт між ними призводить до формування порушень психічного розвитку у дітей. Ризик асоціальної поведінки підвищується, якщо батьки розлучаються або розходяться, але не у випадках смерті одного з батьків.

5. Індивідуальні характеристики дітей, що викликають соціальну дезадаптацію в сім'ї. Необхідним елементом здійснення як профілактичної практики, так і діагностики соціальної дезадаптації є облік так званих індивідуальних характеристик або конструкційних особливостей особистості дитини, підлітка.

Окреме місце серед особистісних особливостей займають акцентуації характеру, що є прикордонним явищем між особистісною патологією і нормою. Вітчизняний вчений Є.А. Лічко виділяв 11 типів акцентуацій характеру, при цьому серед провідних до правопорушень переважають нестійкий або гіпертимний типи [28]. В якості факторів ризику придбання

неврозів і відхилень у поведінці розглядаються наступні особливості характеру дитини: емоційність, вразливість, внутрішня нестійкість, імпресивність, беззахисність, вираженість почуття «Я». Певні труднощі в соціальній адаптації можуть викликати деякі кризові явища, що характеризують психофізіологічний розвиток в підлітковому віці.

С.А. Белічева виділяє наступні фактори: прискорений і нерівномірний розвиток організму підлітка, зміни в характері взаємовідносин з дорослими, розширення соціальних контактів, прагнення до незалежності, підвищену конфліктність. До несприятливих індивідуальних характеристик відносяться також різні фізичні недоліки (дефекти мови, зовнішності та ін.) та адикції (алкоголізм, наркоманія).

Найважливішими індивідуальними характеристиками, що викликають соціальну дезадаптацію є різні психоаномалії патологічного характеру, в походженні яких можуть грати роль як генетичні фактори, так і несприятливі середовищні і ситуаційні впливи з числа факторів сімейного неблагополуччя. Серед них можна виділити: психічний дізонтотенез, патологічний розвиток особистості, психічний інфантилізм, олігофренію, епілепсію, індуковане божевілля.

Так, вчена А.С. Співаковська наводить такі нервово-психічні порушення у дітей, що сприяють соціальній дезадаптації: «мінімальна мозкова недостатність (дисфункція), невротія, неврози і невротичні реакції, органічні порушення нервової системи» [14].

Соціальна дезадаптація є основою будь-якої форми девіації, проте кожен тип поведінки, що відхиляється має власний симптомокомплекс і володіє певними, властивими тільки йому діагностично значущими характеристиками, що і зумовлює необхідність докладного розгляду кожного з них окремо.

6. Агресивна поведінка. Дослідження А.О. Реана показали, що більшість делінквентів за шкалами загальної інтернальності, інтернальності в області досягнень і в області невдач відносяться до екстерналій (84%, 52

%, 72% відповідно). Неповнолітнім злочинцям притаманні такі екстернальні установки: заперечення відповідальності, шкоди, засудження засуджуваних їх, звернення до більш важливих обставин. А.О. Реан пояснює факт переважної екстернальності локусу контролю у підлітків-ковделінквентів дією захисних механізмів, що дозволяють зберегти самоповагу [42].

М.Д. Левітов, Н.В. Тарабріна визначають агресію як один із психічних станів при фрустрації, що має стічну форму [17]. Дана думка узгоджується з теорією Г. Кеплана, який також висловив припущення про зв'язок девіантної поведінки зі зниженою самоповагою. Не будучи природженою біологічною реакцією (за винятком патології), агресивна поведінка залежить від природних особливостей темпераменту, збудливості і сили емоцій. Внутрішня напруга в стані фрустрації може знаходити вихід в активних агресивних діях. Участь в бійках є сталою лінією поведінки, що відбиває норми, прийняті в неформальних групах.

7. Адикція. Алкоголізм за своїми наслідками є однією з найбільш поліфакторних складових сімейного неблагополуччя та соціальної дезадаптації дітей. Співвідношення біологічних і соціальних патологій при алкоголізмі у батьків призводить до невротизації і психотравматизації, деформації особистості і схильності до алкоголізму у дітей. Алкоголізм є основним патогенним чинником таких хронічних захворювань як олігофренія, психопатія, різних відставань в емоційному і фізичному розвитку та ін. Крім того, алкоголь руйнує особистість батьків, роблячи неможливим адекватний психологічний вплив на дітей. Сімейні відносини характеризуються постійними конфліктами, маргіналізацією культурного рівня та ціннісних орієнтацій батьків.

У ситуації сімейного неблагополуччя та, як наслідок, при порушенні процесу соціалізації виявляється фрустрованим цілий ряд соціальних потреб підлітків з неблагополучних сімей: в позитивній оцінці значущих дорослих (батьків, вчителів), в самоповазі (низька успішність) і спілкуванні (ізоляція в шкільному колективі).

Благополучна соціалізація формується при адекватній самооцінці, підтримки батьками підлітків і довірі до них, наявності психологічного контакту, адекватному здібностям рівню домагань, відповідних вимогах, наявності перспективи творчого розвитку, можливості самореалізації, компенсації слабких сторін особистості, сприятливих матеріальних умов сім'ї, можливості вибору умов навчання відповідно здібностям і потребам підлітка.

Які стратегії вибирає підліток, якщо умови соціалізації несприятливі? Він реагує на них емоційно. Так, на питання про те, що роблять підлітки, коли їм вдома або в школі погано відповідають: «дражню», «б'юся», «кричу», «божеволію», «нервую», «сумую», «говорю сам з собою». Деякі хочуть піти з дому. Але найбільш поширеними стратегіями виявилися агресивні: «дражню», «б'юся», «бешусь» і т.п. Виявляється, що сімейне благополуччя і агресивні способи подолання неприємних умов в сім'ї та школі призводять до делінквентності. Це пояснюється тривалим емоційним неблагополуччям, що провокує пошук ситуацій, де підлітку буде більш комфортно. Таким виявляється мікросередовище з асоціальними, але значущими для підлітка компаніями. «Стан безвиході з ситуацій, які створюють бар'єр в досягненні мети, може долатися наступними способами: моторним (діями, пов'язаними з м'язовою напругою і розслабленням), комунікативно-залежним (очікування любові, турботи, ласки), відстороненим (самозанурення, самота), деструктивно-агресивним (спрямована і ненаправлена агресія), конструктивним (перемикання на такі види діяльності: малювання, читання, заняття за інтересами, відвідування театрів і т.п.)» [23, с.77]. Слід особливо підкреслити, що існують відмінності у виборі стратегій і побудові способів перетворення неблагополуччя у підлітків: молодші підлітки і дівчатка-підлітки орієнтуються на сім'ю, її цінності і традиції, що дає можливість змінити негативні переживання на позитивні (радіють, якщо мати приймає участь в аналізі труднощів, а батько бере з собою на риболовлю чи лижну прогулянку). У старшого підлітка

значимість сім'ї поступово заміщається референтною групою. Внаслідок найбільш розвинених способів подолання труднощів підлітки менш тривожні, однак більш чутливі до нерозуміння з боку рідних, про що свідчив наведений вище приклад.

Труднощі старшого підлітка виникають через суперечності між прагненням до незалежності і недостатньо сформованими способами подолання цих суперечностей. Сімейні цінності багато в чому переглядаються, зростає значимість однолітків. У подоланні труднощів ПОСИЛЮЄТЬСЯ когнітивний компонент, але з'являється тенденція до НЕЗАЛЕЖНОСТІ від батьків, презентація себе в школі і перед однолітками.

Погіршує психологічне неблагополуччя підлітка відчуття хворобливої відкритості світу дорослих і однолітків. Своєрідна недовірливість з цього приводу впливає на психологічну безпеку і вразливість: підліткам здається, що інші налаштовані до них вороже. Неблагополуччя виникає і тому, що переосмислення сімейних цінностей народжує квазіціннісні уявлення про свою унікальну, безсмертну особистість, якій все дозволено, а випробування і труднощі послані зверху. Діти вважають, що труднощі їх готують до егоїзму. Підлітковий (віковий) егоцентризм відрізняється від персонального тим, що перший стає джерелом відторгнення «пересічних» батька і матері, не дуже розумних вчителів («фізички», «історички» та ін.), які «крім своєї фізики» мало що бачили і знають. З такими вчителями не зробити нічого **ЗНАЧНОГО** в житті і не увійти в історію цивілізації.

Виходячи з усього вище сказаного, а також аналізу літератури можна виділити основні фактори, що визначають психологічне неблагополуччя і порушення поведінки підлітків, в результаті чого вони потрапляють в так звану групу ризику. До таких факторів належать: ставлення підлітка до навчання і школи; відносини з однолітками; стосунки у сім'ї; факти приводів в поліцію (правопорушення підлітків); алкоголізація в сім'ї (п'є хтось один або всі члени сім'ї); кількість дітей в сім'ї; освіта і робота матері і батька.

Багато авторів вважають, що сімейне неблагополуччя, шкільна

дезадаптація, такі травматичні події, як смерть одного з батьків, жорстоке поводження з дитиною та ін. призводять до порушення «соціальної екології».

Крім усього вищезгаданого можна додати ще один факт порушення поведінки підлітків. У найзагальнішому вигляді порушення поведінки у дітей з дефіцитом уваги та гіперактивністю полягають у наступному: підлітки насилу зосереджуються при виконанні завдань, спрямованих на зіставлення; не слухають, не можуть виконувати дані інструкції; втрачають речі, легко відволікаються; непосидючі, насилу сидять на місці або чекають своєї черги; заважають іншим, перериваючи їх; переключаються з одного на інше досить швидко; дуже багато говорять; здійснюють небезпечні вчинки.

Аналіз літератури з проблеми типології проявів підліткової поведінки дозволив виділити види девіантної поведінки, які відобразимо на рис.2.1.:

Рис.1.2. Види девіантної поведінки

Враховуючи вищевикладене наведемо типологію агресивних підлітків.

Першою і найчисленнішою групою є вибірка підлітків, що характеризує стійкий комплекс аномальних, аморальних, примітивних потреб, прагнення до споживацького проведення часу, деформація цінностей і стосунків. Егоїзм, байдужість до переживань інших, нетерпимість, відсутність авторитетів є типовими рисами цих дітей. Вони егоцентричні, цинічні, озлоблені, грубі, запальні, забіякуваті. В їхній поведінці переважає фізична агресивність.

Другу групу складають підлітки з деформованими потребами,

цінностями. Володіючи більш-менш широким колом інтересів, вони відмічаються загостреним індивідуалізмом, бажанням зайняти привілейований статус через утиснення молодших, слабших, їх характеризує імпульсивність, швидка зміна настрою, брехливість, роздратованість. У цих дітей спотворенні уявлення про мужність, товарицькість; їм приносить задоволення чужий біль. Прагнення до застосування фізичної сили проявляється ситуативно і лише проти тих, хто слабший.

Третю групу підлітків характеризує конфлікт між деформованими і позитивними потребами, цінностями, поглядами. Вони відзначаються односторонністю інтересів, пристосовництвом, брехливістю. Ці діти не прагнуть до досягнення успіху, апатичні. В їх поведінці переважає опосередкована і вербальна агресивність.

В четверту групу входять підлітки, які відзначаються слабо деформованими потребами, але в той же час відсутністю певних інтересів і досить обмеженим колом спілкування. Вони безвільні, вразливі, підлизуються до сильніших товаришів. Для них типова мстивість і боягузливість. В їх поведінці переважає вербальна агресивність та негативізм.

Аналіз наукових літературних джерел та практичного досвіду сучасних психологів дозволив визначити основну форму прояву девіантної поведінки підлітків, що є екстравертивним, а отже, найпопулярнішим приводом звернення офіційних соціальних груп (шкільних колективів, родин) до соціальних педагогів та працівників соціальних служб - булінг.

Булінг - це сукупність проявів агресивної і делінквентної поведінки, що зазвичай повторюється. Вона має за мету завдати шкоду, викликати страх або тривогу, або ж створити негативне середовище у школі для іншої особи. Варто відзначити, що у делінквентних підлітків порушені процеси самоаналізу та самооцінки, а в структурі особистості домінують негативні якості: агресивність, невірноваженість, егоїзм, грубість тощо.

Характерні ознаки булінгу:

- намір нашкодити (кривдник навмисно викликає емоційний або фізичний біль у потерпілого, насолоджується спостерігаючи);
- дисбаланс влади (кривдник та жертва обов'язково різні за соціальним статусом, фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища, різної статі, раси, релігії, сексуальної орієнтації тощо);
- загроза подальшої агресії (кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання).

Механізми, які спричиняють розповсюдження шкільного булінгу:

- 1) в процес булінгу включається соціальне наслідування, тобто спостереження за проявами агресивних дій одного учня щодо іншого заохочує інших дітей до участі в подібних актах, особливо якщо хуліган є «успішним» у завоюванні жертви;
- 2) ослаблення заборон проти агресивних тенденцій, тобто коли дитина бачить, що хуліган отримує винагороду за прояв агресивної поведінки, то це зменшує її власні заборони щодо участі в агресивних атаках;
- 3) дифузія відповідальності, тобто коли кілька дітей беруть участь у залякуванні, то у кожного почуття провини та відповідальності зменшується;
- 4) повторювальність атак, тобто у результаті повторних актів знущання над одним учнем іншими учнями він починає розглядатися як такий, що заслуговує на таке ставлення.

Вирізняють фізичний шкільний булінг – навмисні поштовхи, удари, стусани, побої, нанесення інших тілесних ушкоджень та ін.; дії сексуального характеру, та психологічний шкільний булінг – насильство, пов'язане з впливом на психіку, що наносить психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, які ведуть до емоційної дестабілізації, непевності жертви. До останнього відносять:

- вербальний булінг, де знярядям служить голос (образливе ім'я, з яким постійно звертаються до жертви, обзивання, дражніння, поширення образливих пліток і т.д.);
- образливі жести або дії (плювки в жертву або в її напрямку тощо);

- залякування (використання агресивної мови тіла та інтонацій голосу для того, щоб змусити жертву робити або не робити що-небудь);
- ізоляція (жертва навмисне ізолюється, виганяється або ігнорується частиною учнів чи всім класом);
- вимагання (грошей, їжі, інших речей, примус що -небудь украсти);
- ушкодження й інші дії з майном (злодійство, грабіж, ховання особистих речей жертви);
- кібербулінг – приниження за допомогою мобільних телефонів, Інтернету, інших електронних пристроїв (пересилання неоднозначних зображень, фото і відеоматеріалів, обзивання, поширення пліток та ін.);
- насильство до учнів з боку учителів – маніпулювання, соціальна стигматизація (процес виокремлення чи таврування учнів, навішування соціальних ярликів у вигляді визначень «невиправний », «двієчник» та ін.) і постійний шум на уроці.

Особливої уваги в рамках соціального аспекту заслуговує і типологія кривдників (булерів) з числа підлітків:

I тип: дитина зазвичай поводить себе в соціально прийнятний спосіб, піклується про інших, має непогані успіхи в навчанні; дражниться частіше за все, щоб справити враження на певних учнів;

II тип: дитина приваблива, не відчуває браку матеріальних речей, має непогані оцінки, друзів, гарні лідерські якості, але знущається з інших, ніби вдягаючи маску хороброї дитини;

III тип «статусний» тип проявляється у показовості булінгу, намаганні завжди бути на «сцені», завоювати аудиторію спостерігачів, їхні лестощі та підлабузництво;

IVтип: кривдник «уї повному озброєнні» має стійкі наміри чинити булінг, особливо в разі відсутності сторонніх поглядів, уї той же час намагається ввести в оману, зокрема дорослих;

Vтип: імпульсивно-агресивні кривдники, які мають слабкі соціальні навички, абсолютно непередбачувані, агресивні реакції навіть на слабку

провокаційну поведінку, звинувачують інших, а головне, часто мають проблеми у розвитку, зокрема зі здатністю до навчання.

В свою чергу, виділяють такі типи жертв залежно від реакції на булінг:

- пасивна жертва: схвильована та незахищена, реагує на знущання плачем, відступає, уникає кривдника, стає «тихою», а така її реакція фактично є винагородою для кривдника, тому цикл насильства продовжується;

- «провокаційна» жертва: вона викликає роздратування, привертає увагу кривдників і однолітків, досягає певного контролю над ситуацією, реагує з проявами як агресивності, так і стурбованості, схвильованості, вона більш схильна протистояти булінгу.

Отже, узагальнюючи матеріал, викладений вище, вважаємо доцільним зауважити, що девіація у свідомості та поведінці людей зазвичай дозріває поступово. Більше того, в соціології є поняття «первинна девіація», коли на певні відхилення оточуючі дивляться «крізь пальці», а людина, що ігнорує якісь правила, не вважає себе порушником. Такі відхилення межують з незначними проступками або аморальними діями й можуть не помічатися (прощатися, ігноруватися). Але є другий рівень, поведінки, що відхиляється (вторинна девіація), коли навколишньою соціальною групою або офіційними організаціями людина відкрито визнається порушником норм моралі чи права, що завжди пов'язано з певною реакцією на її дії.

2.2. Результати емпіричного дослідження

Емпіричне дослідження проводилося в рамках науково-дослідної практики та здійснювалося на базі Лубенської загальноосвітньої школи №1 м. В експериментальній роботі взяли участь учні 7 класів (49 осіб).

В дослідженні були використані наступні методики: «Методика виявлення групи ризику». «Групи ризику» – це категорії дітей, чий

соціальний стан за тими або іншими ознаками не має стабільності, які практично не можуть поодиноці перебороти труднощі, що виникли в їхньому житті; все це в результаті може призвести до втрати ними соціальної значущості, духовності, морального образу, біологічної загибелі.

В результаті емпіричного дослідження були виявлені учні, які знаходяться у групі ризику. Для цих учнів автором дипломної роботи були проведені уточнюючі поглиблені психодіагностичні методи, такі як:

- визначення показників та форм агресії за методикою А. Басса та А. Дарки (адаптація О. Осницького), дана методика дозволить диференціювати прояви агресії і ворожості підлітків із різним рівнем навчальних досягнень.
- тест «Будинок-Дерево-Людина», за допомогою якого можлива оцінка особистості досліджуваного, рівня його розвитку, працездатності та інтеграції; отримання даних, що стосуються сфери його взаємин з навколишнім світом в цілому і з конкретними людьми зокрема.

Спочатку інтерпретуємо результати дослідження, проведеного в 7-х класах.

За проведеною методикою виявлення групи ризику в 7а класі були отримані наступні результати:

Результати за показником "Відносини в родині"

Рис. 3.1. Результати за показником «Відносини в родині».

Високі бали по цій шкалі опитувальника свідчать про порушення внутрішньосімейних взаємин, які можуть бути обумовлені:

- напруженою ситуацією в сім'ї;

- неприязним ставленням;
  - обмеженнями та вимогами дисциплінованості без почуття батьківської любові;
  - страхом перед батьками та ін.
- Коли напруження, викликане незадоволеністю стосунками в сім'ї, продовжується занадто довго, воно починає чинити сильну руйнуючу дію на здоров'я дітей та підлітків.

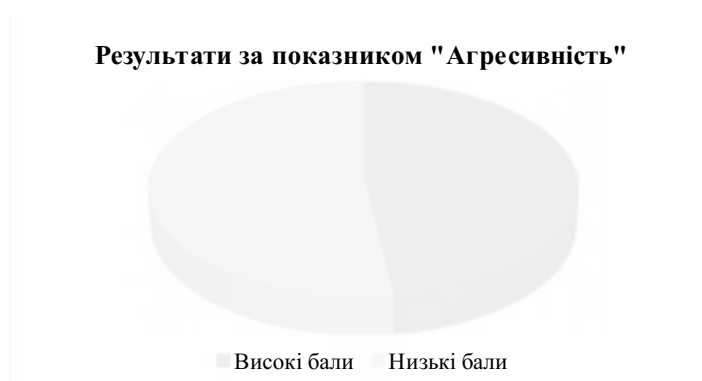

Рис. 3.2. Результати за показником «Агресивність».

Високі бали по цій шкалі опитувальника свідчать про підвищену ворожість, грубість, забіякуватість. Агресія може виражатися і в прихованих формах – недобррозичливості та озлобленості.

Підвищена агресивність часто супроводжується підвищеною схильністю до ризику та є невід'ємною рисою характеру дітей та підлітків групи ризику.

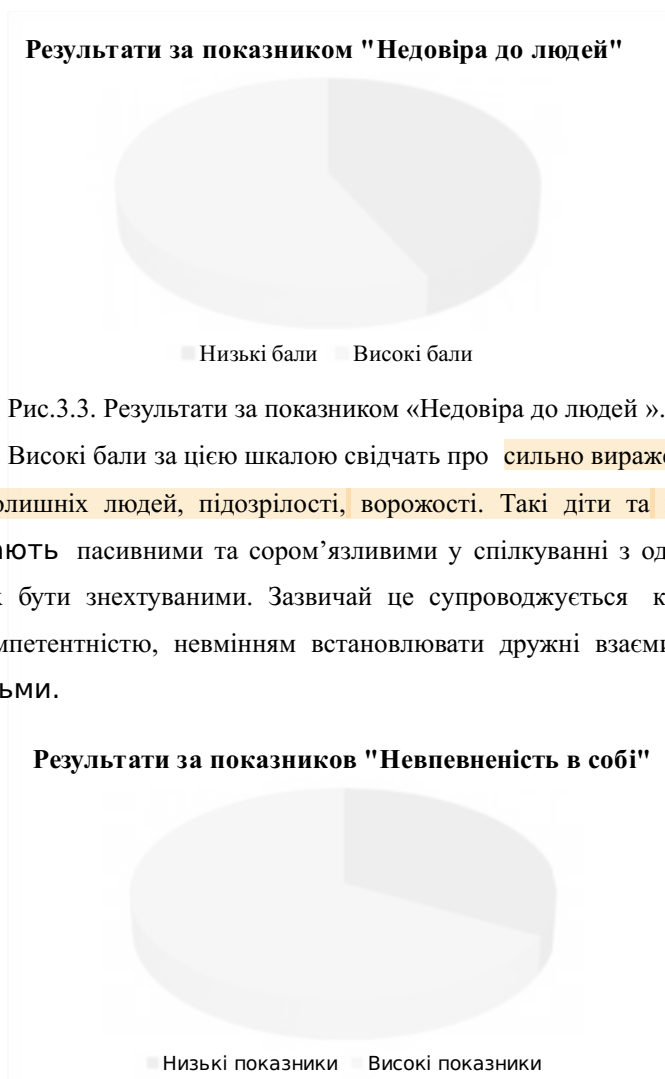

Рис.3.3. Результати за показником «Недовіра до людей».

Високі бали за цією шкалою свідчать про **сильно виражену недовіру до навколишніх людей, підозрілості, ворожості**. Такі діти та підлітки часто **бувають пасивними та сором'язливими у спілкуванні з однолітками** через страх бути знехтуваними. Зазвичай це супроводжується комунікативною некомпетентністю, невмінням встановлювати дружні взаємини з іншими людьми.

Рис. 3.4. Результати за показником «Невпевненість у собі».

Високі бали за цією шкалою свідчать про високу тривожність, **невпевненість у собі, можливо, про наявність комплексу неповноцінності, низьку самооцінку**. Ці якості особистості також являються **сприятливим підґрунтям для різних розладів у поведінці**. Діти і підлітки, які мають високі **оцінки** по цій шкалі, можуть бути віднесені до групи ризику.

За проведеною методикою виявлення групи ризику в 7 б класі були отримані наступні результати:

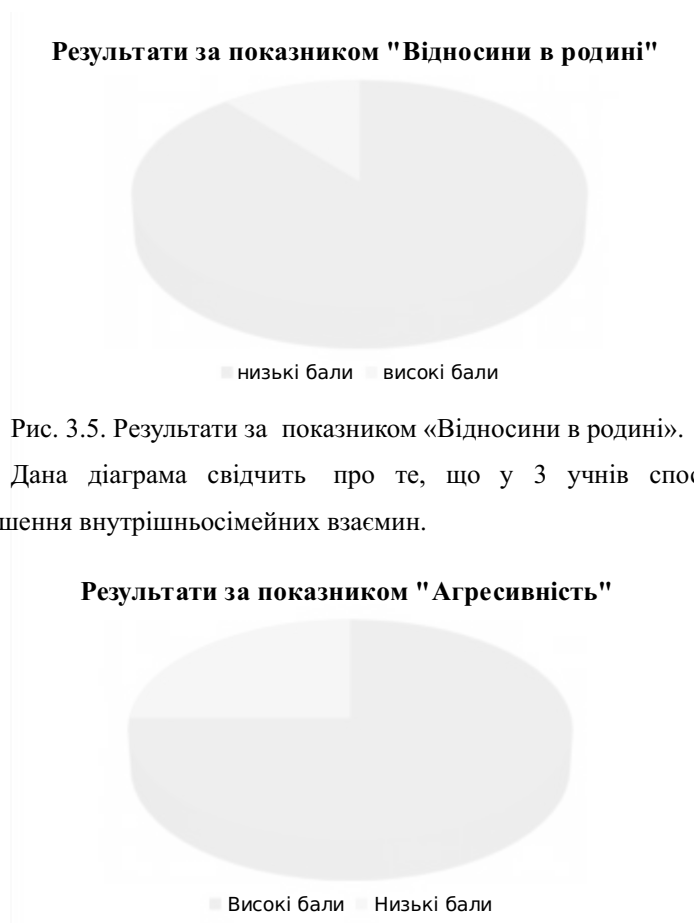

Рис. 3.5. Результати за показником «Відносини в родині».

Дана діаграма свідчить про те, що у 3 учнів спостерігаються порушення внутрішньосімейних взаємин.

Рис. 3.6. Результати за показником «Агресивність».

Високі бали по цій шкалі опитувальника у 7 учнів свідчать про підвищену ворожість, грубість, забіякуватість.

Результати за показником "Недовіра до людей"

Рис. 3.7. Результати за показником «Недовіра до людей».

Високі бали за цією шкалою свідчать про сильно виражену недовіру до навколишніх людей, підозрливості, ворожості у 18 учнів.

Результати за показників "Невпевненість в собі"

Рис. 3.8. Результати за показником «Невпевненість у собі».

Високі бали за цією шкалою свідчать про високу тривожність, невпевненість у собі, можливо, про наявність комплексу неповноцінності, низьку самооцінку у 15 учнів.

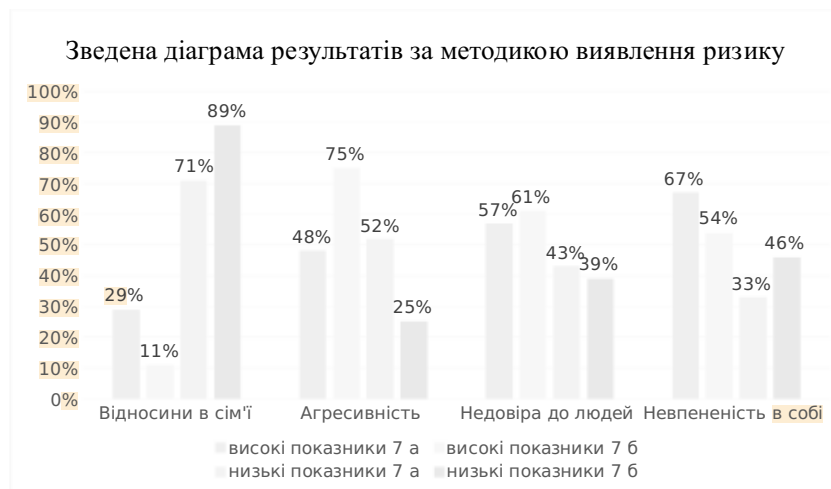

Рис. 3.9. Зведена діаграма результатів за методикою виявлення ризику.

Підведемо підсумки за проведеною методикою виявлення ризику.

Результати обстеження в 7 б класу.

Серед опитаних дітей виявлено:

- 3 учні з високими балами, що свідчать про порушення внутрішньо-сімейних відносин;
- 7 учнів з підвищеною ворожістю, грубістю;
- 18 учнів мають сильно виражену недовіру до оточуючих людей, підозріливість і ворожість;
- 15 учнів з високою тривожністю, невпевненістю особистості в собі.

Результати обстеження в 7 а класу.

Серед опитаних дітей виявлено:

- 6 учнів з високими балами, що свідчать про порушення внутрішньо-сімейних відносин,
- 10 учнів з підвищеною ворожістю, грубістю,
- 13 учнів мають сильно виражену недовіру до оточуючих людей, підозріливість і ворожість
- 14 учнів з високою тривожністю, невпевненістю особистості в собі.

- 2 учнів мають високі бали по всім показникам.

Виявлені учні, які знаходяться у групі ризику. Це – Учень А, Учень Б. Для цих учнів автором дипломної роботи були проведені уточнюючі поглиблені психодіагностичні методи, такі як: визначення показників та форм агресії за методикою А. Басса та А. Дарки (адаптація О. Осницького), тест «Будинок-Дерево-Людина».

Результати за методикою А. Басса та А. Дарки (адаптація О. Осницького):

Дана методика була проведена на досліджуваному Учень А. За результатами відповідей, учень серед основних характеристик показників і форм агресії мав найвищі у застосуванні вербальної та непрямой агресії. Окрім основних реакцій агресивного змісту підліток мав високі показники підозрілості, що проявляється у схильності до недовіри й обережного ставлення до людей, що підкріплюється ворожістю до однолітків. Також, необхідно звернути увагу на образ, які прояву заздрості до оточуючих, обумовленими почуттями гніву, іноді і ненависті.

Учень В. проявляє вербальну агресію (виражає негативні почуття через крик), має середній рівень мотиву агресії. Підліток має високі показники підозрілості, що проявляється у схильності до недовіри до оточуючих. Форма поведінки скрита ворожість.

Результати тесту «Будинок-Дерево-Людина»

Учень А. Сильний натиск на олівець і ретельне штрихування, на малюнку позначає те, що випробуваний відчуває сильне емоційне напруження і підвищену тривожність, пов'язану з його положенням. Малу кількість деталей зображених на малюнку можна трактувати як астенію та інтровертність (замкнутість). Будинок зображений більш крупно по відношенню до інших малюнків, що може говорити про замкнутість в сім'ї. Більш виражені штрихові і множинні лінії переважають в зображенні будинку – проблеми в сімейній сфері. Підкреслені стіни свідчать про потребу в захисті, тривожності, відчуття ненадійності свого

становища. Людина намальована схематично. Форма голови і риси обличчя грубо перекручені – це може свідчити про шизоїдну акцентуацію особистості. Руки відсутні – порушення в спілкуванні. Дерево без коріння – недостатня соціальна адаптованість.

Учень Б. Людина намальована схематично – формальне ставлення до завдання. Очі порожні без райдужної оболонки і зіниць, що може говорити про астенію і присутність страхів через своє становище. Ноги відсутні – слабка побутова орієнтація, пасивність і невмілість в соціальних відносинах. Гілки дерева закриті лінією крони, що говорить про скритність. Крона велика не пропрацьована – мрійливість, захисне фантазування. Будинок намальований вдалині означає, що підліток відчуває почуття відкинутості (знедоленої людини). Двері з величезним замком – ворожість, недовірливість, скритність, захисні тенденції.

По закінченню програми психологічного консультування (програма описана в наступному підрозділі) підлітки були повторно продіагностовані за методикою виявлення ризику з метою простеження динаміки змін.

Загальна поведінка підлітків після корекції має позитивні тенденції: вони стали спокійними, вмiли пригнiчувати свій негативiзм i агресiю, стали бiльш комунiкабельними i стриманiшими, що було вiдзначено не тiльки батьками i вчителями, а й самими пiдлiтками. Отже, можна припустити, що процес вiдновлення є досить ефективним. Усунення причин агресивної поведiнки пiдлiткiв, використання корекцiйних прийомiв i методiв дозволяють психологам i педагогам надати реальну допомогу дитинi, а також дати вiрний напрямок профiлактики девiантної поведiнки.

Інтерпретація результатів дослідження учня В:

Методика «Будинок-дерево-людина». Учень розпочав рисунок з лінії основи (землі), це може казати про незахищеність, можливо він представляє собою необхідну точку відліку (опори) для конструювання цілісності малюнка, додає стабільність. Земля зображена декількома різними рисами – дії відповідно до своїх власних правил, потреба в ідеалі. Декілька сумісних

ліній, що зображають землю і торкаються країв листа – спонтанний контакт, зникнення, імпульсивність, капризність. Фігура з паличок – може означати ухилення і негативізм, також це маленька фігура і це може вказувати на тривогу, емоційну залежність, відчуття дискомфорту і скутості, відчуття власної малоцінності і незначності.

Довжина штрихів, ритмічне штрихування, горизонтальні штрихи – все це говорить про чутливість, співчуття, розкутість, підкреслення уяви, жіночність, слабкість. Стовбур з однієї лінії означає відмову реально дивитися на речі. Кругла крона – екзальтованість, емоційність. Штрихування – напруга, тривожність. Віття в різні боки – пошук самоутвердження, контактів, саморозпиленість. Метушливість, чутливість до оточуючого, відсутність протистояння йому.

Висновки:

Учень відчуває незахищеність, і це може вказувати на тривогу. Є чутливим до оточуючого.

1. Оцінка матері сином.

Шкала позитивного інтересу.

Перш за все психологічне прийняття матері хлопчики-підлітки бачать у відносно критичному підході до них. Підлітки часто відчувають необхідність в допомозі і підтримці матері, в більшості випадків приймають її думку, схильні погоджуватися з нею. Такі ж форми поведінки, як владність, підозрілість, тенденція до лідерства заперечуються. В той же час не чекають від матері надмірного конформізму, аж до тенденції «йти на поводу». Проте, просто компетентна поведінка, дружній спосіб спілкування і нормальні емоційні контакти виявляються недостатніми для того, щоб підліток міг стверджувати, що мати відчуває щодо нього позитивний інтерес. Вони прагнуть надопіки сильної, дорослої і самостійної людини.

Шкала директивності.

Директивність матері щодо сина підлітки бачать у нав'язуванні ним відчуття вини щодо неї, її декларації та постійні нагадування про те, що

«мати жертвує всім ради сина», повністю бере на себе відповідальність за все, що зробила, робить і робитиме дитина. Матір'ю як би утверджується ПОЧАТКОВА залежність її статусу і оцінки оточуючих від відповідності сина «еталону дитини», виключаючи при цьому можливість інших варіантів самовираження. Таким чином, мати прагне будь-яким способом виключити неправильну поведінку сина, щоб не «втратити обличчя». Прості ж форми прояву чуйності, прояви симпатії, які викликають позитивні емоційні відносини, негативно корелюють з директивною формою взаємодії матері та підлітка.

Шкала ворожості.

Ворожість матері у відносинах з сином-підлітком характеризується її агресивністю і надмірною строгістю в міжособистісних відносинах. Орієнтування матері виключно на себе, її самолюбність, зайве самоутвердження, як правило, виключають прийняття дитини. Вона сприймається, перш за все, як суперник, якого необхідно придушити, щоб утвердити свою значущість. Так, емоційна холодність до підлітка маскується і часто видається за стриманість, скромність, проходження «етикету» і навіть підлеглість йому. В той же час може спостерігатися яскраво виражена підозрілість, схильність до надмірної критики на адресу сина і оточуючих, метою якої є прагнення принизити їх в очах оточуючих. Разом із цим, постійно (головним чином на вербальному рівні) демонструється позитивна активність, відповідальність за долю сина.

Шкала автономності.

Автономність матері у відносинах з сином розуміється ним як диктат, повне захоплення влади, навіть деяка маніакальність у цьому ставленні, яка не визнає ніяких варіацій. Мати при цьому не сприймає дитину як особу, зі своїми почуттями, думками, уявленнями і спонуками, вона виявляє собою «сліпу силу» влади і амбіцій, якій усі, незважаючи ні на що, зобов'язані підкорятися. При цьому адаптивна форма авторитету матері, заснована на довірі та пошані, а також прийнятні форми жорсткості та різкості (коли вони

враховують ситуацію), виявляються не характерними для автономності матерів у відносинах із синами-підлітками. Також, на думку синів, ні емоційна прихильність, ні дружній стиль спілкування не можуть бути пов'язані з відгородженістю, не залученістю матері в справі сина.

Шкала непослідовності.

Непослідовність лінії виховання, що проводиться матір'ю, оцінюється підлітками як якесь чергування (залежно від ступеня інформативної значущості) таких психологічних тенденцій, як панування сили і амбіцій та покірність (в адаптивних формах), делікатність і надальтруїзм та недовірлива підозрілість. Причому всі вони мають тенденцію до екстремальних форм прояву (амплітуда коливань максимальна).

Висновки:

Примітка: сім'я без батька.

Учень відчуває негативне ставлення матері до себе, відсутність від неї любові та поваги, а часом і просто ворожість.

Інтерпретація результатів дослідження учня Г:

Методика «Будинок-дерево-людина». Розміщення малюнка переважно у лівій половині аркуша – це говорить про напруженість, орієнтацію на себе. Всі об'єкти розташовані в суворому порядку зліва направо, що говорить про те, що учень відчуває потребу в опорі на авторитет, шукає згоди із зовнішнім світом. Першим намальовано дерево, основне для нього є життєва енергія. Земля навколо дерева зображена декількома різними рисами – дії відповідно до своїх власних правил, потреба в ідеалі. Дах це сфера фантазій, і у Олександра ця сфера дуже виражена. Відсутність дверей – відчуває труднощі при прагненні розкритися перед іншими (особливо у домашньому колі). Голова – сфера інтелекту (контролю), сфера уяви і ця сфера найбільш виражена. Волосся – ознака мужності (хоробрості, сили, зрілості і прагнення до неї). Фігура з паличок – може означати ухилення і негативізм.

Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О.М.

Орел).

1. Шкала установки на соціальну бажаність 44 – респондент не схильний приховувати власні норми і цінності, коректувати свої відповіді у напрямі соціальної бажаності.

2. Шкала схильності до порушення норм і правил 31 – свідчать про конформні установки респондента, схильність слідувати стереотипам і загальноприйнятим нормам поведінки. В деяких випадках, за умови поєднання з достатньо високим інтелектуальним рівнем респондента і тенденції приховувати свої реальні норми і цінності, такі оцінки можуть відображати фальсифікацію результатів.

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки 53 – свідчать про схильність до відходу від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, про схильність до ілюзорно-компенсаторного способу вирішення особистісних проблем. Крім того, ці результати свідчать про орієнтацію на плотський бік життя, про наявність «сенсорної спраги», про гедоністичну орієнтацію особистих норм і цінностей.

4. Шкала схильності до самоушкоджувальної та саморуйнівної поведінки 48 – відсутність готовності до реалізації саморуйнівної поведінки, про відсутність тенденції до соматизації тривоги, відсутність схильності до реалізації комплексів провини в поведінкових реакціях.

5. Шкала схильності до агресії і насильства 43 – невираженість агресивних тенденцій, про неприйнятність насильства як засобу вирішення проблем, про нетиповість агресії як способу виходу з ситуації, що фруструє.

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій 40 – показники нижче 50 Т-балів за даною шкалою свідчать про невираженість цих тенденцій, про жорсткий самоконтроль будь-яких поведінкових емоційних реакцій, плотських потягів.

7. Шкала схильності до делінквентної поведінки 46 – говорять про невираженість указаних тенденцій.

Висновки:

Учень не є схильним до форм девіантної поведінки, окрім як присутня схильність до ілюзорно-компенсаторного способу вирішення особистісних проблем, що є ризиком адиктивної поведінки.

Опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (в обробці З. Матейчек та П. Ржичан).

1. Оцінка матері сином.

Шкала позитивного інтересу.

Перш за все психологічне прийняття матері хлопчики -підлітки бачать у відносно критичному підході до них. Підлітки часто відчувають необхідність в допомозі і підтримці матері, в більшості випадків приймають її думку, схильні погоджуватися з нею. Такі ж форми поведінки, як владність, підозрілість, тенденція до лідерства заперечуються. В той же час не чекають від матері надмірного конформізму, аж до тенденції «йти на поводу». Проте, просто компетентна поведінка, дружній спосіб спілкування і нормальні емоційні контакти виявляються недостатніми для того, щоб підліток міг стверджувати, що мати відчуває щодо нього позитивний інтерес. Вони прагнуть надопіки сильної, дорослої і самостійної людини.

Шкала директивності.

Директивність матері щодо сина підлітки бачать у нав'язуванні ним відчуття вини щодо неї, її декларації та постійні нагадування про те, що «мати жертвує всім ради сина», повністю бере на себе відповідальність за все, що зробила, робить і робитиме дитина. Матір'ю як би утверджується початкова залежність її статусу і оцінки оточуючих від відповідності сина «еталону дитини», виключаючи при цьому можливість інших варіантів самовираження. Таким чином, мати прагне будь-яким способом виключити неправильну поведінку сина, щоб не «втратити обличчя». Прості ж форми прояву чуйності, прояви симпатії, які викликають позитивні емоційні відносини, негативно корелюють з директивною формою взаємодії матері та підлітка.

Шкала ворожості.

Ворожість матері у відносинах з сином -підлітком характеризується її агресивністю і надмірною строгістю в міжособистісних відносинах. Орієнтування матері виключно на себе, її самолюбність, зайве самоутвердження, як правило, виключають прийняття дитини. Вона сприймається, перш за все, як суперник, якого необхідно придушити, щоб утвердити свою значущість. Так, емоційна холодність до підлітка маскується і часто видається за стриманість, скромність, проходження «етикету» і навіть підлеглість йому. В той же час може спостерігатися яскраво виражена підозрілість, схильність до надмірної критики на адресу сина і оточуючих, метою якої є прагнення принизити їх в очах оточуючих. Разом із цим, постійно (головним чином на вербальному рівні) демонструється позитивна активність, відповідальність за долю сина.

Шкала автономності.

Автономність матері у відносинах з сином розуміється ним як диктат, ПОВНЕ захоплення влади, навіть деяка маніакальність у цьому ставленні, яка не визнає ніяких варіацій. Мати при цьому не сприймає дитину як особу, зі своїми почуттями, думками, уявленнями і спонуканими, вона виявляє собою «сліпу силу» влади її амбіцій, якій усі, незважаючи ні на що, зобов'язані підкорятися. При цьому адаптивна форма авторитету матері, заснована на довірі та пошані, а також прийнятні форми жорсткості та різкості (коли вони враховують ситуацію), виявляються не характерними для автономності матерів у відносинах із синами-підлітками. Також, на думку синів, ні емоційна прихильність, ні дружній стиль спілкування не можуть бути пов'язані з відгородженістю, не залученістю матері в справи сина.

Шкала непослідовності.

Непослідовність лінії виховання, що проводиться матір'ю, оцінюється підлітками як якість чергування (залежно від ступеня інформативної значущості) таких психологічних тенденцій, як панування сили і амбіцій та покірність (в адаптивних формах), делікатність і надальтруїзм та недовірлива підозрілість. Причому всі вони мають тенденцію до екстремальних форм

прояву (амплітуда коливань максимальна).

Висновки:

Примітка: сім'я без батька.

Учень відчуває безумовно позитивне ставлення матері до себе, позитивно реагує на виховні впливи матері. Авторитет матері, заснований на довірі та повазі, самовизначенні й потреби в підтримці й приєднанні до сімейного «ми». Відсутність проявів ворожості з боку матері дає відчуття стабільності і поваги з боку дорослого.

Таблиця 3.1.

Кількісні показники ставлення матері до підлітків за методикою «Оцінка підлітками поведінки і ставлення до них батьків (в балах)

Учень	POZ позитивне	DIR директивне	HOS вороже	AUT автономне	NED непослідовне
Г.	14	10	4	14	10
В.	13	10	10	11	9

Інтерпретація результатів дослідження учня Д:

Методика «Будинок-дерево -людина». Першим був намальован будинок, на першому місці - безпека, успіх або, навпаки, зневага цими поняттями. Відсутність дверей - суб'єкт зазнає труднощі при прагненні розкритися перед іншими (особливо в домашньому колі). Розташування малюнка на краю листа - генералізоване відчуття невпевненості, небезпеки. Фігура з паличок - може означати ухилення і негативізм. Кругла крона дерева - екзальтованість, емоційність.

Висновки: учень зазнає труднощі при прагненні розкритися перед іншими (особливо в домашньому колі). Відчуття невпевненості, небезпеки.

Опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (в обробці З. Матейчек та П. Ржичан) вивчає установки, поведінку і методи виховання батьків так, як бачать їх діти в підлітковому віці.

Результати такого роду можуть вказувати, з одного боку, на високий

рівень непослідовності, що веде до невротичних станів, а з іншого, ця конфронтація може бути проявами вікової кризи, особливо, якщо мова йде про старших підлітків. Ефективними можуть виявитися бесіди з батьками про більш послідовному в виховному плані ставленні до дитини з урахуванням його можливих прав і обов'язків. Він дезорієнтований в пропонованих вимогах. При такому стилі виховання особливо велика ймовірність розвитку психосоматичних розладів.

Є підстави вважати виховну практику батьків непослідовною, відносини занадто жорсткими і ригідними. Мабуть, має місце гіперопіка і її неприйняття з боку дитини. В більшості випадків це призводить до конфронтації з батьками і негативним поведінковим розладів.

Методика визначення групи ризику:

Високі бали зі шкали агресивності свідчать про підвищену ворожість, грубість. Відчуває невпевненість особистості в собі та високу тривожність.

По результатам діагностування було **рекомендовано:**

1. Проведення індивідуальної роботи (циклу бесід);
2. Включити в групу проведення корекційно-розвивальної роботи „Кроки дорослості ” направлену на:
  - сприяти саморозкриттю позитивних рис особистості;
  - розвивати навички співпраці, взаємоповаги;
  - формувати адекватну самооцінку.
  - здійснювати профілактику негативних явищ у молодіжному середовищі.
3. Провести бесіди з батьками про більш послідовному в виховному плані ставленні до дитини з урахуванням його можливих прав і обов'язків.

Проте головною запорукою досягнення соціального ефекту вважаємо потребу координувати зусилля вчителів, батьків, соціального працівника школи дотримуючись єдиної виховної тактики.

2.3. Рекомендації з організації соціальної роботи із підлітками з девіантною поведінкою

Метою соціальної роботи з дітьми та підлітками, схильними до девіантної поведінки, є створення умов для повноцінного фізичного й психічного розвитку зазначеної категорії підлітків, успішної її соціалізації, подолання особистісних проблем і конфліктів з оточенням.

Соціальна робота здійснюється в таких напрямках:

1. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх – комплекс заходів, спрямованих на попередження, подолання або нейтралізацію чинників, що спричиняють девіантну поведінку підлітків. Соціальна профілактика містить:

- психологічну і педагогічну допомогу родині (надання педагогічних і психологічних консультацій; лекції і бесіди, спрямовані на підвищення педагогічної культури батьків, поширення передового педагогічного досвіду; тренінги сімейного спілкування тощо);
- вияв підлітків і груп ризику девіантної поведінки і проведення превентивних психологічних і педагогічних заходів (встановлення індивідуального педагогічного підходу, психологічна корекція, корекційний вплив на родину тощо);
- поширення передового педагогічного досвіду в навчально-виховному процесі навчальних закладів;
- розвиток альтернативних форм навчання і виховання (спеціалізовані навчальні заклади, позашкільна гурткова та клубна робота);
- розвиток сфери організації довкілля підлітків і молоді;
- психолого - просвітницька робота та робота, яка спрямована на розвиток особистості дитини (курси психології і валеології в навчальних закладах, психологічні тренінги, розвивальні ігри);
- правова освіта підлітків та підлітків.

2. Соціальний контроль негативного впливу на дитину: виявлення фактів аморального і кримінального впливу на дитину в сім'ї в неформальному оточенні, захист прав дитини, постановлення питання про позбавлення батьків батьківських прав, опіку і патронаж дитини тощо.

3. Соціальна підтримка та реабілітація підлітків та підлітків з девіантною поведінкою:

- створення навколо дитини позитивного педагогічного оточення, координація педагогічних впливів;
- психологічна корекція та реабілітація (надання психологічних консультацій, індивідуальна і групова психотерапія, індивідуальний патронаж, шефство);
- налагодження сприятливої атмосфери у формальній групі, до якої входить дитина з девіантною поведінкою, поступове залучення такої дитини з девіантною поведінкою, поступове залучення такої дитини до життєдіяльності соціально-позитивної групи;
- корекція (в разі необхідності) сімейних відносин (сімейна психотерапія).

Висновки до другого розділу

Девіантна поведінка підлітків випливає з поняття «девіації» і визначає особливості соціальної поведінки підлітків, враховуючи їх психо-емоційні вікові особливості. У науковій літературі є різні поняття, які в тій чи іншій мірі характеризують девіантну поведінку підлітків: делінквентна, кримінальна, асоціальна, поведінка, що відхиляється, аддиктивна та інші подібні види поведінки. Як правило, ці види поведінки у науковій літературі та освітній практиці пов'язані з різними категоріями підлітків, які позначаються також різними поняттями: підлітки «групи ризику», «важкі» підлітки, «педагогічно запущені підлітки», «соціально запущені підлітки», «важковиховувані підлітки » та ін.

Під «девіантною поведінкою підлітків» ми розуміємо дії підлітків, які порушують моральні та / або правові норми, прийняті в суспільстві, що приносять шкоду підлітку і / або суспільству.

Виходячи з усього вище сказаного, а також аналізу сучасних спеціалізованих наукових джерел та аналізу практичного досвіду соціальних працівників України, можна виділити основні фактори, що визначають психологічне неблагополуччя і порушення поведінки підлітків, в результаті чого вони потрапляють в так звану групу ризику. До таких факторів належать: ставлення підлітка до навчання і школи; відносини з однолітками; стосунки у сім'ї; факти приводів в поліцію (правопорушення підлітків); алкоголізація в сім'ї (п'є хтось один або всі члени сім'ї); кількість підлітків в сім'ї; освіта та робота матері і батька

В результаті проведення емпіричного дослідження були виявлені учні, які знаходяться у групі ризику. Для цих учнів автором дипломної роботи були проведені уточнюючі поглиблені психодіагностичні методи, такі як: визначення показників та форм агресії за методикою А. Басса та А. Дарки (адаптація О. Осницького), тест «Будинок-Дерево-Людина».

Загальна поведінка підлітків після корекції має позитивні тенденції: вони стали спокійними, вмiли пригнiчувати свiй негативiзм i агресiю, стали бiльш комунiкабельними i стриманiшими, що було вiдзначено не тiльки батьками i вчителями, а й самими пiдлiтками. Отже, можна припустити, що процес вiдновлення є досить ефективним. Усунення причин агресивної поведiнки пiдлiткiв, використання корекцiйних прийомiв i методiв дозволяють психологам i педагогам надати реальну допомогу дитинi, а також дати вiрний напрямок профiлактики девiантної поведiнки.

Соцiально-психологiчний супровiд пiдлiтка групи ризику буде успішним, якщо буде здiйснюватися на основi взаємодiї всiх учасникiв навчально-виховного процесу: практичного психолога, соцiального педагога, класного керiвника, вчителiв. Обов'язковим є залучення батькiв та iнших членiв родини. Основне завдання сучасної школи полягає в тому, щоб

виховати творчу особистість, створити умови для її повноцінного фізичного, інтелектуального, духовного та соціального розвитку. Першочерговим завданням в роботі соціального працівника школи повинно стати виховання і стимулювання соціальної активності учнів, розвиток їх індивідуально-психологічних здібностей. Тільки соціальної – активна особистість зможе оволодівати навчально-виховними програмами, прагнучи до самовдосконалення і саморозвитку. Традиційна система виховання в освіті не спроможна забезпечити конструктивний розвиток особистості. Вирішення цих проблем і завдань можливе за умови, коли педагоги, батьки та учні стануть активними співучасниками навчально-виховного процесу, коли відбудеться узгодження зовнішніх і внутрішніх вимог, власних потреб, реальних обставин, коли розвиватимуться процеси самоусвідомлення, саморегуляції, самовизначення особистості. Серед головних завдань, які покликана вирішувати сучасна школа-створення освітнього середовища, сприятливого для збереження та подальшого зміцнення здоров'я школярів, формування у них свідомого ставлення до свого життя, оволодіння життєвими навичками життя в сучасному суспільстві. Важливо усвідомити, що в сучасних умовах повинні принципово мінятися підходи до організації профілактичної роботи, для того щоб від заходів адміністративно-правового впливу перейти до надання соціально-педагогічної допомоги родині, підліткові, допомозі, заснованої на вивченні особистості неповнолітнього, умов його сімейного й суспільного виховання. Проблема профілактики девіантності і збільшення кількості підлітків «групи ризику» залишається актуальною і потребує від соціально-психологічної служби комплексних превентивних заходів. На ці заходи мають бути спрямовані об'єднані дії всіх учасників навчально-виховного процесу та батьківської громадськості. Партнерські взаємини між школою та сім'єю сприяють ефективності здійснення психолого-педагогічного впливу на підлітків.

Отже, профілактика будь-якої соціальної проблеми повинна бути спрямована як на соціальне середовище, в якому вона виникає, так і на

особистість, котра від цієї проблеми страждає.

ВИСНОВКИ

Психологічне консультування в соціальній роботі – це, перш за все, превентивна, попереджувальна допомога, яка запобігає розвиток небажаних ускладнень, в якій особливе значення має діагностика. Психологічне консультування визнає право людини на велику варіативність поведінкових реакцій і психічних станів як здорових, а не хворобливих проявів.

Цілі психологічного консультування формулюються виходячи з теоретико-методологічних основ психологічного консультування, які представлені як теоріями і методами психотерапії, так і досягненнями сучасної наукової психології (соціальної, загальної, вікової психології). Орієнтація в процесі психологічного консультування на використання досягнень саме наукової психології особливо характерна для вітчизняної традиції психологічного консультування.

Головна мета консультування – допомогти клієнту зрозуміти, що саме **ВІН** сам і є та людина, яка має вирішувати, діяти, змінюватися, актуалізувати свої здібності. Інформування клієнта про тривалість розмов і взагалі про те, що зазвичай відбувається під час консультативних зустрічей, дозволяє клієнту зрозуміти можливості і обмеження консультування. Наявність різних теорій вимагає від психолога роздуми, аналізу і вибору доречного підходу і методів.

В якості об'єкта емпіричного дослідження в рамках магістерської роботи нами була обрана категорія «девіантні підлітки». Під «девіантною поведінкою підлітків» ми розуміємо дії підлітків, які порушують моральні та / або правові норми, прийняті в суспільстві, що приносять шкоду підлітку і / або суспільству. Була відзначена кореляція між девіантною поведінкою і **неблагополучним** дорослішанням. У ситуації сімейного неблагополуччя та, **як** наслідок, при порушенні процесу соціалізації виявляється фрустрованим цілий ряд соціальних потреб підлітків з неблагополучних сімей: в позитивній оцінці значущих дорослих (батьків, вчителів), в самоповазі

(низька успішність) і спілкуванні (ізоляція в шкільному колективі). М.В. Оршанскою виявлені численні зв'язки між агресивно-негативною поведінкою батьків і підлітковими стражданнями, які проявляються в їх думках про відкидання. Девіантна поведінка останнім часом набула масового характеру, що поставило це явище в центр уваги соціологів, педагогів, психологів, медиків, працівників правоохоронних органів. Складна соціально-економічна та політична ситуація в країні, розпад духовних та моральних цінностей, невпевненість у завтрашньому дні призвели до дезорієнтації, труднощів та внутрішніх конфліктів особистості. Підліток, який має обмежений запас соціального досвіду, у більшості випадків розгублюється серед різноманіття варіантів та форм поведінки. І, зазвичай, молода людина обирає для себе девіантну поведінку як форму самоствердження. Кордони поведінки з відхиленнями часто досить важко визначити. Зміни в суспільстві призводять до зміни норм, а отже, і видів поведінкових девіацій. Тому на соціальному рівні поведінка з відхиленнями – це одна з можливих форм взаємовідносин між суспільством і особою; це стійка поведінка особи, що відхиляється від найважливіших соціальних норм, заподіюючи реальну шкоду суспільству або самій особі, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією. На особистісному рівні поведінка з відхиленнями проявляє себе як соціальна позиція особи, що виступає у формі девіантного стилю і способу життя. Вона призводить до конфлікту девіантної особи із соціальним оточенням та її соціальної дезадаптації. В соціальній роботі під девіантною поведінкою розуміється така взаємодія підлітка з мікросоціумом, що порушує її розвиток і соціалізацію внаслідок відсутності адекватного врахування середовищем особливостей її індивідуальності та яка проявляється в поведінковій протидії встановленим моральним і правовим суспільним нормам.

Стадії соціальної дезадаптації неповнолітніх девіантів:

– компенсаторно -поступлива стадія, коли дитина або підліток прагне зняти внутрішню напругу у зв'язку з несприятливими обставинами зовнішнього

середовища, втратою головної мети, переорієнтацією на завдання більш загального порядку;

– конфліктно-демонстративна стадія виникає, якщо попередня лінія поведінки не **приносить бажаних результатів**;

– стадія внутрішньої середовищної ізоляції, коли учень перестає **вважати себе членом** просоціальної групи (сім'ї, класу) і починає орієнтуватися на думку асоціальних однодумців.

Виходячи з усього вище сказаного, а також аналізу літератури можна **виділити** основні фактори, що визначають психологічне неблагополуччя і порушення поведінки підлітків, в результаті чого вони потрапляють в так звану групу ризику. До таких факторів належать: ставлення підлітка до **навчання** і школи; відносини з однолітками; стосунки у сім'ї; факти приводів в поліцію (правопорушення підлітків); алкоголізація в сім'ї (п'є хтось один **або** всі члени сім'ї); кількість підлітків в сім'ї; освіта і робота матері і батька, **СТИЛЬ** виховання підлітків батьками.

В результаті емпіричного дослідження були виявлені учні, які знаходяться у групі ризику. Для цих учнів автором дипломної роботи були проведені уточнюючі поглиблені психодіагностичні методи, такі як: визначення показників та форм агресії за методикою А. Басса та А. Дарки (адаптація О. Осницького), тест «Будинок-Дерево-Людина».

Загальна поведінка підлітків після корекції має позитивні тенденції: **ВОНИ** стали спокійними, вміли пригнічувати свій негативізм і агресію, стали більш комунікабельними і стриманішими, що було відзначено не тільки батьками і вчителями, а й самими підлітками. Отже, можна припустити, що процес відновлення є досить ефективним. Усунення причин агресивної поведінки підлітків, використання корекційних прийомів і методів дозволяють психологам і педагогам надати реальну допомогу дитині, а також дати вірний напрямок профілактики девіантної поведінки.

Після проведеного дослідження були сформульовані рекомендації з організації роботи із підлітками з девіантною поведінкою для класних

керівників та для батьків. Вважаю важливим розроблення механізму впровадження медіації в навчальних закладах, як одного із способів розв'язання конфліктних ситуацій.

Враховуючи вищевказане, питання профілактики і превенції девіантної поведінки визначається як важливий і стратегічний напрям у роботі практичного психолога, соціального працівника. Питання носить **КОМПЛЕКСНИХ** характер, а тому може вирішуватися виключно в умовах мультидисциплінарної команди відповідних спеціалістів.

Схожість

Джерела з Інтернету

488

1	https://docplayer.net/52487984-L-m-volnova-profilaktika-deviantnoyi-povedinki-pidlitkiv-chastina-i.html	2.96%
2	http://www.enpui.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11229/volnova.profilactica%20deviantnogo.2%20chastyi	2.02% 50 джерел
3	https://vseosvita.ua/library/papka-socialno-psihologicna-reabilitacia-ditej-deviantnoi-povedinki-295598.html	1.8%
4	https://docplayer.net/65411179-Socialna-robota-z-grupami-deviantnoyi-povedinki.html	1.53% 4 джерела
6	http://eKhSUIR.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/12687/Litvinenko%20O_fpis_2020.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.62%
7	https://vseosvita.ua/library/pidlitki-grupi-riziku-profilakticna-programa-dla-pidlitkiv-z-deviantnou-povedinkou-169947	0.62% 60 джерел
8	https://vdocuments.mx/oe-foemaupcomua.html	0.55% 5 джерел
9	https://ua-referat.com/uploaded/osnovni-teoretichni-modeli-ta-shkoli-konsultuvannya/index1.html	0.52% 8 джерел
10	http://ippobuk.cv.ua/images/4.3._%D0%92%D0%B8%D1%8F%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D	0.49% 20 джерел
11	https://fspo.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/06/%D0%AE%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0	0.45% 26 джерел
12	http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2514/Litvinova.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.44%
13	http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3131/8%2028322%29_2%2c_2018.pdf?isAllowed=y	0.43% 5 джерел
15	http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/1565/1/%d0%a2%d0%b0%d1%80%d0%b0%d1%81%d0%b5%d0%bd%d0...	0.35%
16	http://um.co.ua/3/3-16/3-164832.html	0.35% 10 джерел
17	http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/4710/1/%d0%a1%d0%be%d1%86%d1%96%d0%b0%d0%bb%d1%8c%	0.34% 35 джерел
18	https://goaravetisyan.ru/uk/konsultativnaya-pomoshch-socialnaya-zashchita-i-osobennosti-socialnogo	0.3% 2 джерела
19	http://www.tashlyk-zosh.ck.sch.in.ua/Files/downloads/%D0%94%D1%96%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82...	0.3%
20	https://ua-referat.com/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0...	0.3%
21	http://um.co.ua/8/8-2/8-215479.html	0.28% 3 джерела
22	https://dspace.lgpu.org/xmlui/bitstream/handle/123456789/344/V11.2%20d0%92.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.28% 3 джерела

51	http://ni.biz.ua/8/8_4/8_49820_glava--predmet-i-zadachi-konsultativnoy-psihologii.html		0.09%
52	http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/6036/1/Butsyak.pdf	51 джерело	0.08%
53	http://uchika.in.ua/zbirnik-korekcijnih-program-z-profilaktiki-deviantnoyi-povedin.html?page=5	5 джерел	0.08%
56	https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/92425/1/Nikolaienko_bak_rob%20.pdf	4 джерела	0.07%
57	http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/pdfbase/2019/VKNU-ES-2019-N4.pdf	30 джерел	0.07%
58	http://apnl.dnu.in.ua/1_2020/1_2020.pdf	2 джерела	0.07%
61	http://uchika.in.ua/navchaleno-metodichnij-posibnik-dlya-samostijnoyi-pidgotovki-s.html?page=12	8 джерел	0.07%
63	https://www.pdau.edu.ua/sites/default/files/academicdepartment/kafedra-pidpryemnyctva-i-prava/zvitnaukapip2020.pdf	18 джерел	0.06%
67	http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/26449		0.06%
68	http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/17672/1/dys_muranenko_k.pdf		0.06%
69	https://ua-referat.com/%D0%92%D0%B8%D0%B4%D0%B8_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D...		0.06%
70	http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/16880/1/%d0%a0%d0%98%d0%91%d0%90%d0%a7%d0%9e%d0%9a%20%d0%...		0.06%
71	https://refdb.ru/look/2589336-pall.html	3 джерела	0.05%
72	https://ronl.org/kontrolnyye-raboty/pedagogika/172499	29 джерел	0.05%
73	https://dspace.palermo.edu/dspace/bitstream/handle/10226/1715/Kichic_RAfael_CC.pdf?isAllowed=y&sequence=1		0.05%
74	http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/30522/1/%d0%9a%d0%be%d0%b2%d0%b1%d0%b0%20%d0%94.%20%...	4 джерела	0.05%
75	http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/32935/1/Polovyhchak%20T.M._Markm.pdf	3 джерела	0.05%
76	https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4701/1/%d0%9b%d0%b0%d1%81%d1%82%d0%b0%9e%d0%b2%d1%87%d1...		0.05%

Джерела з Бібліотеки

78

5	Студентська робота	ID файлу: 1015889524	Навчальний заклад: Open International University of Hu	29 джерело	0.63%
14	Студентська робота	ID файлу: 1006032291	Навчальний заклад: Open International University of Human Deve...		0.36%
32	Студентська робота	ID файлу: 1015776486	Навчальний заклад: Open International University of Human Deve...		0.18%

33	Студентська робота	ID файлу: 1004245791	Навчальний заклад: Open International University of Human Deve...	0.18%
36	Студентська робота	ID файлу: 1006165548	Навчальний заклад: Open International University of Hu 29 Джерело	0.16%
42	Студентська робота	ID файлу: 1015889525	Навчальний заклад: Open International University of Hu 5 Джерело	0.14%
43	Студентська робота	ID файлу: 1013528081	Навчальний заклад: Open International University of Human Deve...	0.13%
47	Студентська робота	ID файлу: 1004245813	Навчальний заклад: Open International University of Hu 2 Джерело	0.12%
54	Студентська робота	ID файлу: 1014300852	Навчальний заклад: Open International University of Human Deve...	0.08%
55	Студентська робота	ID файлу: 1014984106	Навчальний заклад: Open International University of Human Deve...	0.07%
59	Студентська робота	ID файлу: 1015776482	Навчальний заклад: Open International University of Human Deve...	0.07%
60	Студентська робота	ID файлу: 1015757809	Навчальний заклад: Open International University of Human Deve...	0.07%
62	Студентська робота	ID файлу: 1015778739	Навчальний заклад: Open International University of Human Deve...	0.06%
64	Студентська робота	ID файлу: 1011520859	Навчальний заклад: Open International University of Human Deve...	0.06%
65	Студентська робота	ID файлу: 1011234982	Навчальний заклад: Open International University of Hu 2 Джерело	0.06%
66	Студентська робота	ID файлу: 1005796519	Навчальний заклад: Open International University of Human Deve...	0.06%